

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2023

Adéla Ledvinová

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Katedra filozofie a
společenských věd

Erich Fromm a společenský charakter

Bakalářská práce

Autor: Adéla Ledvinová
Studijní program: B 7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na
vzdělávání – Společenské vědy se zaměřením
na vzdělávání (CJB – ONB)
Forma studia: Prezenční
Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Jan Černý, Ph. D

Hradec Králové, 2023

Zadání bakalářské práce

Autor: Adéla Ledvinová

Studium: P19P0378

Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice

Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Společenské vědy se zaměřením na vzdělávání

Název bakalářské práce: Erich Fromm a společenský charakter

Název bakalářské práce AJ: Erich Fromm and Social Character

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Erich Fromm nazývá společenským charakterem jádro struktury charakteru, které sdílí většina členů téže kultury. Bakalářská práce představí způsob, jímž byl v různých fázích Frommovy tvorby rozpracován koncept, v němž se spojuje individuální psychická sféra a společensko-ekonomická struktura společnosti. Pověsim si při tom i Frommova kritického navázání na Freudovu charakterologii a na Marxův pojem odcizení.

Fromm, E., Cesty z nemocné společnosti, Praha: EarthSave, 2009. Fromm, E., Člověk a psychoanalýza. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. Fromm, E., Mít, nebo být? Praha: Aurora, 2014. Fromm, E., Obraz člověka u Marxe. Brno: L. Marek, 2004. Fromm, E., Strach ze svobody. Praha: Portál, 2014. Fromm, E., Umění milovat. Praha: Portál, 2015. Funk, R., Erich Fromm. Praha: Pavel Štefan, 1994. Hewstone, M., Stroebe, W., Sociální psychologie. Praha: Portál, 2006.

Zadávací pracoviště: Katedra filosofie a společenských věd, Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Jan Černý, Ph.D.

Oponent: Mgr. Filip Jaroš, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 13.2.2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 10.5.2023

Poděkování

Děkuji mému vedoucímu Mgr. et. Mgr. Janu Černému, Ph.D za plnohodnotné vedení a vstřícnost při psaní bakalářské práce. Především děkuji za strávený čas nad mojí prací a mými dotazy. Velmi důležité pro mě byly jeho rady, které mi pomohly při zpracování této bakalářské práce.

Anotace

LEDVINOVÁ, ADÉLA. *Erich Fromm a společenský charakter*. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2023. Bakalářská práce.

Erich Fromm nazývá společenským charakterem jádro struktury charakteru, které sdílí většina členů téže kultury. Bakalářská práce představí způsob, jímž byl v různých fázích Frommovy tvorby rozpracován koncept, v němž se spojuje individuální psychická sféra a společensko-ekonomická struktura společnosti. Povšimne si při tom i Frommova kritického navázání na Freudovu charakterologii a na Marxův pojem odcizení.

Klíčová slova

Erich Fromm – společenský charakter – odcizení – typy charakteru – proces zespolečenštění

Annotation

LEDVINOVÁ, ADÉLA. *Erich Fromm and Social Character*. Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 2023. Bachelor degree Thesis.

Erich Fromm calls social character the core of the character structure shared by most members of the same culture. The Bachelor degree Thesis will present the way in which the concept was developed in different phases of Fromm's work, in which the individual psychological sphere and the socio-economic structure of society are combined. It also notes Fromm's critical connection to Freud's characterology and Marx's concept of alienation.

Keywords

Erich Fromm – social character – alienation – the types of the character – socialization process

Obsah

1. Sociální psychologie	12
1.1 Myšlení před vznikem sociální psychologie	12
1.2 Sociologie a evoluční psychologie	13
2. Socializace	13
2.1 Sociální interakce	14
2.2 Meziskupinové vztahy	14
2.3 Sociální identita	15
3. Sociální psychologie Ericha Fromma	15
3.1 Erich Fromm	15
3.2 Od talmudismu k psychoanalytice	16
3.3 Frommova analytická psychologie	16
3.4 Politické působení a idea „dobré společnosti“	17
4. Sociální charakter	18
4.1 Existenciální módy	23
5. Postavení člověka	25
5.1 Osobnost	25
6. Typy charakteru	27
6.1 Neproduktivní orientace	27
6.1.1 Receptivní	27
6.1.2 Vykořisťovatelská	28
6.1.3 Křečkovská	28
6.1.4 Tržní	29
6.2 Produktivní orientace	30
6.2.1 Produktivní láska a myšlení	31
6.3 Orientace v procesu zespolečnění	32
7. Společenský charakter a nemocná společnost	33
7.1 Kapitalistická společnost	34
7.2 Společenské a ekonomické změny 20. století	34
7.2.1 Charakterologické změny ve společnosti 20. století	35
7.3 Odcizení	35
7.4 Vztah člověka k sobě samému	37
7.5 Rozum, svědomí, náboženství a práce	40
7.6 Demokracie	41
7.7 Odcizení a duševní zdraví	41
8. Marxova filozofie	44
8.1 Naturalismus a humanismus	44
8.2 Lidská přirozenost	45
8.3 Odcizení	46

9. Umění milovat	47
9.1 Pojem láska	47
9.2 Láska mezi rodiči a dětmi	49
9.3 Sebeláska	50
9.4 Praxe umění milovat	51
Závěr	52
Seznam literatury	55

Úvod

Motivací k sepsání této bakalářské práce byly mé obsáhlé zkušenosti z oblasti socializace a společenských interakcí. Už od útlého dětství jezdím na dětský tábor, kde jsem nejprve byla pouhým účastníkem, nyní jsem vedoucí oddílu a organizátorka akce. Nejdůležitější, dle mého názoru, je, aby se děti zapojovaly do her a komunikovaly mezi sebou, i když se neznají. Snažím se jim pomoci všemožnými způsoby, proto jsem se začala zajímat zejména o sociální psychologii a meziskupinové vztahy, které mě dovedly k dílům Ericha Fromma.

Tato bakalářská práce si klade za cíl přiblížit čtenáři sociálně psychologickou koncepci Ericha Fromma. S pomocí jeho nejvýznamnějších knih, které se zabývají zejména tématem sociálního charakteru, ale i uměním lásky, odcizení a uzdravení tzv. nemocné společnosti, se snažím všechny zmíněné myšlenky objasnit.

Na začátku práce se nachází vysvětlení pojmů sociální psychologie a socializace z toho důvodu, jelikož jsou základní podmínkou k proniknutí do Frommovy psychologie. Dalším tématem je úvod do Frommova života, jeho původu a zázemí, problematika víry a jeho zkušenosti s analytickou psychologií. Tím se dostáváme k tématu společenského charakteru a uvádím jeho rysy, koncepce a souvislost s jedincem. Se společenským charakterem souvisí Frommovy existenciální módy, postavení člověka a jeho osobnost. Dále se věnuji rozdělení charakteru na jednotlivé typy a jejich projevy jak v individuálním, tak společenském charakteru, jejich rozdělení na produktivní a neproduktivní orientace v takové době, jak je popsal Erich Fromm ve své knize *Člověk a psychoanalýza*.

Poté se dostáváme ke vztahu společenského charakteru v nemocné společnosti, kde popisují kapitalistickou společnost podle Ericha Fromma, a pojem odcizení, který je typickým rysem nemocné společnosti. Skrze Frommův pojem odcizení se dostáváme k ideám Marxovy filozofie a Frommovu postoji vůči ní. Dalším důležitým aspektem sociální psychologie Ericha Fromma je láska, její pojetí, její praxe. Proto se v poslední části své práce zabývám právě Frommovou knihou *Umění milovat* a snažím se vysvětlit jeho myšlenky a přístup vůči lásce, role lásky ve společnosti a jejího postavení v komplexu sociálního charakteru.

Frommova sociální psychologie je aktuální i v dnešní době. Lidé v dnešní společnosti jsou hodně orientováni na sebe a své pocity, touží po získání a udržení si materiálního bohatství, aby dosáhli lepšího společenského postavení a získali pocit štěstí a svobody.

1. Sociální psychologie

Sociální psychologie je disciplínou na pomezí oborů psychologie a sociologie. Zabývá se jedincovým kognitivním vnímáním, myšlenkami, komunikací, pocity, osvojováním jazyka, socializací, skupinami, sociálním chováním a rolí, v rámci společenských skutečných či imaginativních interakcí. Snaží se najít podstatu a příčiny jedincova chování v různých sociálních situacích. Tento vědní obor zkoumá téma sebepojetí (jak jedinec sám sebe vidí, uvažuje o sobě, popisuje se), fungování ve skupinách, mezilidské vztahy, postoje a předsudky, stereotypy a diskriminace, sociální poznání a vlivy.

1.1 Myšlení před vznikem sociální psychologie

Mnoho různých forem společenství vznikalo už od pravěku. Jedinci v nich vytvářeli různé vztahy vedoucí ke vzájemnému prospěchu. Z mnoha různých pojetí vztahu jedince ke společnosti vznikly dva myšlenkové proudy. Prvním byl platónský, který stavěl společnost, respektive stát, nad úroveň jedince. Jedinec měl podle Platóna snahu začlenit se do společenského řádu prostřednictvím vzdělání pod uznávanými autoritami. Poté aristotelský, který chápe jedince jako sociální bytost ve své podstatě. Vzájemnými interakcemi mezi jednotlivými bytostmi vznikají vztahy, rody a v neposlední řadě samotný stát. Později, v moderní době, se začaly tyto dva proudy označovat za přístup orientovaný na sociální společenství a přístup orientovaný na jedince.¹ První proud dává důraz na vliv společnosti vůči jedinci. Druhý naopak tvrdí, že jedinec ovlivňuje společnost.

Velký vliv na sociální psychologii měl německý filozof a představitel idealismu Friedrich Hegel, který tvrdil, že stát je ztělesněním objektivního sociálního ducha reprezentovaného každým jedincem ve společnosti i jejich vlastním sociálním duchem. Z těchto myšlenek později vzniká pojem skupinové myšlení, který je typický pro sociálně-psychologický směr. Zabývá se přijímáním skupinových rozhodnutí, u kterých dochází k výběrovému vnímání a zkreslování reality. Oproti tomu individualismus zdůrazňuje hodnoty jedince, na němž závisí všechny hodnoty společnosti.

¹ HEWSTONE, Miles a WOLFGANG, Stroebe. *Sociální psychologie*. Praha: Portál, s.r.o., 2006. str. 30.

1.2 Sociologie a evoluční psychologie

Sociální psychologie také čerpala ze dvou směrů 19. století, a to ze sociologie a evoluční teorie. Za zakladatele prvního směru je považován Auguste Comte, zakladatel pozitivismu. Tento směr chápal jako filozofický systém, který uváděl tzv. evoluční pokrok znalostí a vědomostí lidstva od teologického až k pozitivistickému stádiu vědeckých znalostí.² Dále za zakladatele sociologie je považován Emile Durkheim, který zastával myšlenku nezávislosti sociálních faktů na vědomí. Uvádí pojem psychologie skupiny, který je nezávislý na psychologii jedince. Nesmíme opomenout Charlese Darwina jako zastávce evoluční teorie, který ve svých publikacích s názvem *O původu člověka* popisuje lidskou bytost jen jako „společenské zvíře, které si osvojilo schopnost fyzicky, sociálně a duševně se přizpůsobovat svému okolí, jehož dílčí část tvoří společenství, například kmen.“³

Zevšeobecnění evoluční teorie a její následné propojení s individualismem dokázal Herbert Spencer. Následně David Buss spojil psychologické mechanismy s evoluční teorií a vytvořil tak evoluční psychologii, která dává možnost aplikace tohoto systému na sociální psychologii. Tento teoretický přístup nám popisuje, jak se rysy psychiky přizpůsobují evolučně-biologickým principům, tzn. jak s psychikou souvisí adaptace na prostředí, genetika a dědičnost a další. Začátek 20. století je pokládán za vznik sociální psychologie jako takové.⁴

2. Socializace

V dřívějších dobách byla socializace hlavním tématem sociální psychologie. Právě díky socializaci se u jedinců během života vyvinou dovednosti a schopnosti fungování ve společnosti. Tento proces nás doprovází už v raném dětství, kdy už od narození jsou jedinci schopni vnímat tváře, jsou zvědaví, zapojují se do sociálních interakcí (hry s kamarády), upřednostňují tělesný kontakt a zvukové podněty. Dále je socializace velmi značná v době dospívání, kdy dospělí, většinou rodiče, či jiné uznávané autority, pomalu přestávají iniciovat sociální organizovanost dospívajícího jedince. Jedinec je nucen začleňovat se například do školního kolektivu, později pracovního. Musí se naučit, jak jednat v určitých situacích, a tyto výše zmíněné akce z dětství a dospívání

² Tamtéž, str. 32.

³ Tamtéž, str. 33.

⁴ BUSS, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind*. 2nd ed. str. 36-38.

se opakují celý život.⁵

2.1 Sociální interakce

Během svého života se setkáváme s různými lidmi, učíme se od nich a oni od nás. Neustále se vyvíjíme v sociálně fungující bytosti. Mezilidské jednání se stalo hlavním bodem pro poznávání a porozumění světa kolem nás. Začlenění se do společnosti se odehrává prostřednictvím základních psychických procesů, ale také myšlením, komunikací, smyslovou zkušeností. Kontaktem s jinými lidmi si začínáme všimát jednotlivých odlišností, které každý jedinec má. Podle těchto rozdílů si je rozdělujeme do určitých skupin, ať už na základě etnicity, národnosti či jiných faktorů. I toto rozdělování jedinců se během našeho života mění spolu s námi, s naším myšlením a sociálním vývojem. Dá se říct, že sociální vývoj je nekonečný a proměnlivý.⁶

2.2 Meziskupinové vztahy

Chování příslušníků jedné skupiny ke členům jiné skupiny se nazývá meziskupinové chování. Můžeme jej brát také jako reakci na skutečné či imaginativní zájmy daných skupin. Tyto zájmy se mohou lišit. Jednotlivými konfrontacemi členů skupiny s jinými mohou vznikat předsudky, tzn. hanlivé postoje vůči jiným členům nějaké sociální skupiny (rasismus, sexismus atd.). V krajním případě mohou vznikat i násilné střety. Když budeme vycházet z freudovské psychologie, můžeme říct, že předsudky také vznikají z potlačení pudových potřeb a jejich přesměrováním během působení omezení ze strany společenského života. Hlavními zdroji jsou zde rodiče a jejich špatná výchova ve stylu přísně disciplinární a úzkostné komfortní výchovy. Disciplinární forma výchovy znamená, že rodiče mají vysoké požadavky na své dítě, co se týče poslušnosti a úspěchů ve škole i v životě. Při úzkostně komfortní výchově mají rodiče až přehnaný strach, aby se jejich dítě mělo dobře. Z kombinace těchto dvou stylů výchovy vzniká v dítěti agrese, která ale nepůsobí na rodiče, nýbrž je přesměrována k alternativním cílům. Avšak naše celoživotní začleňování do nějaké skupiny (školní prostřední, práce, kroužky, koníčky...) na nás má v tomto ohledu větší vliv a působí na nás delší časový úsek než pouhá výchova našich rodičů. K těmto faktorům se také řadí nějaké ekonomické zázemí, politická situace a všechny další objektivní vztahy ve

⁵ Tamtéž, str. 79-82.

⁶ Tamtéž, str. 91-100.

společnosti.⁷

2.3 Sociální identita

Zařazováním sebe samých i ostatních do určitých skupin definujeme, kdo jsme, hledáme tím vztahy k dané skupině, ale i k sobě samému. Když popisujeme, kdo jsme, používáme k tomu právě tyto vztahy k určitým skupinám, například pohlaví (Jsem žena.), národnost (Jsem Češka.) nebo prostřednictvím společenské role (Jsem studentka.). Sociální identita je vědomí jedince, kým je, a je odvozená z jeho daného členství ve skupině nebo skupinách.⁸ Tyto sociální identity a jejich uvědomování mají vliv na meziskupinové vztahy. Skupinu, do které patříme, hodnotíme, přednostně pozitivně, podle komparace s jinými skupinami. Toto porovnávání se nepřímo podílí na naší sebeúctě. Tzv. 'budování pozitivní odlišnosti' je založeno na tom, že se snažíme nacházet a vytvářet nějaké pozitivní rozdíly v naší dané skupině, abychom ji distancovali od ostatních skupin.

3. Sociální psychologie Ericha Fromma

Pojetí sociální psychologie podle Ericha Fromma je odlišné od výše zmíněných, není tolik empiricky zaměřeno a nezabývá se vazbami konkrétních skupin lidí či pouhým jednotlivcem. Frommova psychologie je více ideologická, tzn. uvažuje o společnosti jako celku, přisuzuje jí určitý charakter, jenž potom spoluurčuje individuální lidský charakter. Abych pronikla do Frommovy sociální psychologie, objasním nejprve, kým byl a jaký byl jeho život.

3.1 Erich Fromm

Erich Pinchas Fromm se narodil 23. března 1900 ve Frankfurtu ortodoxním židovským rodičům a zemřel na srdeční infarkt 18. března 1980. Oba jeho rodiče pocházeli z rodin rabínů. Matčina strýce považoval Fromm za vzor, podle něj se chtěl stát talmudistou. Frommovo dospívání nejvíce ovlivnila první světová válka, při studiích na gymnáziu postupně nachází svoji vlastní identitu protichůdnou židovské ortodoxii. Začátkem dvacátých let se zajímá o tradice a učitele židovství. Koncem dvacátých let si vybudoval svoji vlastní tvůrčí životní praxi.

⁷ Tamtéž, str. 534-542.

⁸ Tamtéž, str. 556.

3.2 Od talmudismu k psychoanalytice

Vliv na Ericha Fromma měl Alfred Nobel, který žil konzervativní náboženskou praxí, současně však byl goethovsky a kantovsky orientovaným humanistou a osvícencem. Dalším vlivným člověkem byl rabín Dr. Salman Baruch Rabinkow. Fromm u něj studoval téměř denně po dobu pěti let. Rabinkow byl pro Fromma atraktivním myslitelem, který dokázal spojit tradiční židovské studium talmudu s moderní kulturou. Jedná se o Rabinkowův humanistický pohled na individualitu, sebereflexi a společenské fungování. Rabinkow byl Frommovým posledním učitelem talmudu.

Frommův sen stát se učitelem talmudu nebyl splnitelný, proto se postupně věnoval studiu práva, později sociologii, psychologii, filozofii. Filozofii uvádí do vztahu k psychoanalýze, zrovna tak platí, že jeho sociologické myšlení se prostřednictvím psychoanalýzy změnilo v sociálně-psychologické.

Své psychoanalytické vzdělávání ukončil v roce 1929 na berlínském institutu. Středem zájmů vedle marxisticky orientované sociální psychologie byla jeho psychologie náboženství. Ve svém polemickém spisu (*Vývoj dogmatu o Kristovi*) Fromm odvozoval náboženské myšlenky a ideje z ekonomických a společenských struktur a představil přitom svou 'marxistickou' psychologii náboženství. Poprvé v tomto díle veřejně objasnil teorii a praxi své analytické sociální psychologie. Vlastní sociálně psychologickou metodu Fromm popisuje ve své stati *Politika a psychoanalýza* (1931). Účastnil se založení psychoanalytického institutu ve Frankfurtu.

Erich Fromm byl psychoanalytikem a spojoval psychologii a sociologii v jednu samostatnou analytickou sociální psychologii. Jeho pojetí sociálního psychologa je úzce spojeno s Institutem pro sociální výzkum a také s myšlením Karla Marxe a Johanna Jakoba Bachofena. Věnoval se psychoanalyticky a zároveň marxisticky orientovanému sociálnímu výzkumu (výzkum životních zvyklostí, postojů a politického chování dělníků a zaměstnanců). Předmětem výzkumu nebylo židovství, ale moderní společnost podle marxistického pojetí.

3.3 Frommova analytická psychologie

Největší význam měl Fromm jako zakladatel samostatné analytické sociální psychologie. Chápe psychoanalýzu jako psychologii pudů. Fromm ve své psychologii popisuje rozdílné psychické procesy, které v jedinci probíhají, když je sám sebou, a jeho

myšlení uvnitř společnosti. „U společného životního osudu skupiny jsou naproti tomu míněny v první řadě ekonomické, společenské a politické poměry, které určují způsob života skupiny. Určující role však přísluší ekonomickým činitelům.“⁹

Porozumění struktuře pudů, která je z velké části tvořena nevědomými postoji z prostředí sociálně ekonomického dané skupiny, je podstatou analytické sociální psychologie.¹⁰ Při vytváření oné pudové struktury působí rodina, která je nejpodstatnějším zprostředkujícím prostředím, ve kterém se formuje duše jedince. Prostřednictvím rodiny se vytváří charakter člověka, později také ve společenském životě. Frommova kritika Freuda spočívala v tom, že Fromm chápe charakter jako lidské a společenské chování, které je určeno na jedné straně ekonomickými a společenskými silami a na druhé straně psychickými silami a potřebami. Člověka tedy nelze považovat jen za výsledek osudu, který je určen sexuálním pudem, pudem sebezáchovy, pudem života a smrti.

To, jak konkrétní společnost žije, určuje charakter společnosti. V tomto procesu je zapojena lidská energie ke splnění úkonů, které se týkají ekonomického a společenského systému. Důležitou roli hraje chování člověka, které je ovlivněno jeho temperamentem, nadáním, charakterem. Fromm chápe charakter jako stálou psychickou strukturu v člověku definovanou vztahem jedince k sobě samému, k lidem kolem nás i okolnímu světu. Charakter se projevuje v konkrétním chování, myšlení, cítění, jednání člověka, které je ovlivňováno kulturními i sociálními faktory.

Fromm se snažil své myšlení neoddělovat od své každodenní zkušenosti praktického psychoanalytika. Své teoretické názory vždy zapojil do vědecké diskuze při vyučování na vysokých školách. Následovalo přestěhování do Mexico City, přesto se Fromm vrací do Spojených států přednášet na univerzitách.

3.4 Politické působení a idea „dobré společnosti“

Od roku 1968 se soustředí na zkoumání agrese, případně destruktivity v rámci svých studií k humanistické psychoanalýze. Projevuje se u něho také zájem o společenské a politické otázky, což vedlo k představě nové společnosti. Cítí odstup od americké společnosti a od průmyslové kultury. Zabývá se společenskými a aktuálně politickými

⁹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Pavel Štefan, 1994. str. 65.

¹⁰ Tamtéž, str. 68.

otázkami a intenzivně se věnuje zkoumání kapitalismu nové doby.

V knize pod titulem *The Sane Society* nazývá společnost 'sane', což lze chápat jako rozumný a zdravý. Fromm objasňuje, že tedy jde o společnost zdravou v její psychické struktuře a charakter této společnosti je orientován produktivně. Zdůrazňuje, že klíčem k tzv. zdravé společnosti je společenský charakter. Tvrdí, že „pravá příčina nemoci společnosti je ekonomického nebo duchovního či duševního druhu, pak přirozeně také věřím, že odstranění této příčiny vede k uzdravení. Když naproti tomu vidím, jak různé aspekty jsou k sobě ve vzájemném vztahu, dojdou k závěru, že duchovního a duševního zdraví se může dosáhnout jen současnou změnou v oblasti průmyslové i politické organizace, v oblasti duchovní a světonázorové orientace, charakterové struktury a kulturní činnosti. Soustředíme-li však své úsilí na jednu z těchto oblastí s vyloučením nebo přehlédnutím jiných, působí to na všechny změny destruktivně. Skutečně se mi zdá, že tady leží jedna z nejdůležitějších překážek pokroku lidstva. Křesťanství kázalo duchovní obnovu a zameškalo přitom změny ve společenském řádu, bez čehož zůstává duchovní obnova pro většinu nedosažitelná. Doba osvícenství stanovila jako nejvyšší normu nezávislý úsudek a rozum; hlásala politickou rovnoprávnost a neviděla, že bratrství všech lidí se nemůže uskutečnit politickou rovnoprávností, nejde-li ruku v ruce se základní změnou společensko-ekonomické organizace. Socialismus a zejména marxismus postavily do popředí nutnost společenských a hospodářských změn a přehlédly přitom nutnost vnitřní proměny člověka, bez níž nemohou ekonomické změny nikdy přivodit 'dobrou společnost'.“¹¹ Fromm si představuje tuto dobrou společnost, kde v jejím středu stojí člověk, u něhož jsou myšlení, cítění a životní praxe spolu propojeny.

Právě tento koncept dobré společnosti mě přivádí blíže k Frommově sociální psychologii, která je tématem mé práce. V nadcházející kapitole popíšu Frommův koncept sociální psychologie, jeho představu o tom, jak charakter společnosti spoluutváří individuální charakter člověka.

4. Sociální charakter

Fromm se zabýval především vzájemnými vztahy psychologické, ideologické, politické a ekonomické sféry společnosti. To ho přivedlo k tomu, že většina členů stejné

¹¹ Tamtéž, str. 105.

skupiny má společnou část struktury charakteru, tzv. společenský charakter. Na rozdíl od individuálního charakteru, který obsahuje soubor vlastností a rysů a utváří tak osobnost jedince, společenský charakter je méně specifický. Výsledkem životních zkušeností a způsobu bytí je jádro společenského charakteru u většiny členů téže skupiny.¹² V pojetí Frommovy analytické psychologie je charakter souborem jedincovy lidské energie s dominantním přizpůsobováním, které určuje jeho jednání, myšlení i cítění v kontextu dané společnosti. Stejně jako jedinec má charakter, tak i různá společenství v jedné společnosti mají svůj zvláštní charakter. Za podmínky, že se individuální charakter podřizuje společenskému, vnitřní energie jedince vybízí člověka k tomu, aby dělal vše správné z hlediska kultury a podmínek společnosti. Charakter má také subjektivní funkci, která mu umožňuje dělat to, co je nutné pro jedince jako takového, což vede k uspokojení fyziologických i psychologických potřeb. Společenský proces se vyznačuje tím, že se člověk dynamicky přizpůsobuje ve svém jednání i přáních tomu, co po něm společnost vyžaduje a co je společensky přijatelné. Tím se člověk stává nezbytnou součástí společnosti důležitou pro její fungování. Fromm tvrdí, že „společenský charakter internalizuje vnější potřeby a činí tak lidskou energii užitečnou pro úkoly daného ekonomického a společenského systému.“¹³ Každé chování jedince je shodné s potřebami zkonstruovanými ve struktuře charakteru. Tyto potřeby jsou uspokojovány jak psychologicky, tak prakticky, materiálně, což stmeluje společnost. Fromm zastává ten názor, že lidé podřizují své jednání svému charakteru, který nemusí korespondovat s charakterovými rysy společnosti. To může vést k tomu, že se společenské normy stávají překážkou pro jedince, nebo že jedinec nemůže najít pro sebe uplatnění ve společnosti.

Důležitým bodem v utváření společenského charakteru je výchova, která má kvalitativně připravit jedince na fungování ve společnosti. Má za úkol utvářet jedincův charakter tak, aby jeho přání, potřeby a role byly v souladu s normami a hodnotami společnosti. Tím vzniká výchovný systém potřeb, které vyplývají ze socioekonomické struktury společnosti. Výchovný systém je jedním z mechanismů, které formují charakter. Rodiče představují svými osobnostmi společenský charakter společnosti, ve které žijí, a jí přizpůsobují výchovu svých dětí. Dle Fromma jsou rodiče tzv. psychologickým agentem společnosti.¹⁴

¹² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, s.r.o., 2014. str. 209.

¹³ Tamtéž, str. 214.

¹⁴ Tamtéž, str. 216.

Podle Fromma neexistuje přesně biologicky určená lidská přirozenost, ale důležitější je, že obsahuje vlastní dynamismus, který působí aktivně ve vývoji společenského procesu a společenského charakteru. Působení individuálního a společenského charakteru je tedy vzájemné a obousměrné. Lidská přirozenost se vyznačuje potřebou růstu a realizování jedinceva potenciálu. Tendence růstu má za základ svobodu jedince, proto jde ruku v ruce s nenávisí vůči útisku a utlačování.

Hlavní rozdíl nalezneme mezi psychologickým pojetím lidské přirozenosti a Freudovým biologickým pojetím. Fromm je toho názoru, že lidská přirozenost je dána vztahy člověka k sobě samému, ostatním lidem, okolnímu světu, k přírodě. Frommovo pojetí člověka je takové, že je člověk především sociální bytostí, potřebuje lidi kolem sebe, komunikovat s nimi a utvářet mezilidské vztahy. Oproti tomu Freud považuje člověka za uzavřený systém s podmíněnými fyziologickými pudy. Vývoj charakteru vykládá reakcemi z uspokojení či frustrace těchto pudových potřeb. Jednotlivec je soběstačný a pouze druhotně potřebuje kontakt s druhými lidmi. Toto rozdílné pojetí podle Fromma vede k problematickému chápání charakteru. Freud vidí zásadní prožívání slasti v pregenitální úrovni jedince, kdy erotogenními zónami jsou ústa a řitní otvor. Toto období dětství si jedinci udržují až do dospělosti v důsledku frustrace či zvýšené citlivosti, a tak tento jev přechází v libidinózní charakter. Z toho vyplývá, že Freudova teorie je psychologii potřeb. Ačkoli je povaha orálních a análních charakterových rysů správná, podle Fromma je pouze špatně předkládána. Přání člověka pasivně dostat vše, čeho by chtěl nabýt, není projevem dřívější zkušenosti z doby krmení, kdy pouze přijímal potravu a nemusel o ni žádat nebo jinak usilovat, ale je reakcí na zkušenosti s jinými lidmi. Dle Fromma prožívání slasti během krmení či vyprazdňování, není důležitou součástí vývoje charakteru, pokud nepředstavují ve fyzické rovině postoje, které jsou zakořeněny v celkové charakterové struktuře.¹⁵

Podle Ericha Fromma jsou ideologie a kultura pevně zakotveny v charakteru společnosti a ten je utvářen způsobem života dané společnosti. Tyto dominantní charakterové rysy se poté stávají silami, které ovlivňují společenský proces a formují ho. Pokud se nějaké společenství ocitne v ohrožení kvůli novým ekonomickým trendům, reaguje na to svojí psychologii a ideologií. Následně tyto psychologické změny vedou k dalšímu rozvoji ekonomických sil, které mohou i nemusí být v zájmu daného

¹⁵ Tamtéž, str. 220-224.

společenství.¹⁶ Dle Fromma je patrné, že ekonomické a psychologické faktory spolu souvisí. Lze to poznat, když se vnější situace změní a člověk se začne měnit uvnitř sebe. Tyto psychologické faktory dále ovlivňují ekonomický a společenský vývoj, vytváří vztahy a interakce mezi lidmi a pomáhají formovat celkový společenský proces. Ekonomické síly jsou účinné a je nutno je pojímat objektivně. Ideologie je zakotvena v celé charakterové struktuře členů dané společnosti. I když je patrná ideologická, ekonomická a psychologická propojenost, tak každá z nich má také určitou samostatnost. Lidská přirozenost se přizpůsobuje dynamické struktuře společnosti, a to utváří společenský charakter. Změny ve společenských podmínkách vedou k novým potřebám, což dále ovlivňuje společenský charakter. Nové potřeby zapříčiňují vznik nových nápadů, které ovlivňují jednání člověka a stabilizují nový společenský charakter. Takový proces, podle Fromma, je cyklický, kde vzájemně na sebe působí lidská přirozenost a společnost. Ideologické jevy jsou ovlivňovány společenskými podmínkami skrz společenský charakter, který se nevyvíjí pasivním přizpůsobením se společenským podmínkám, ale v důsledku dynamické adaptace, která vychází buď z biologicky dané lidské přirozenosti, či z přirozenosti ovlivněné historickou evolucí.¹⁷

Jak už Fromm tvrdil ve své knize *Cesty z nemocné společnosti*, sociální, ekonomická struktura a individuální struktura charakteru jedince na sobě závisí. Tuto skutečnost nazývá již zmíněným společenským charakterem, při kterém na sebe obě tyto struktury působí. Socioekonomická struktura tvaruje strukturu charakteru individua, a naopak struktura charakteru individua může socioekonomické struktuře dodávat buď pevnost, nebo nestabilitu. Ani jedna z těchto struktur není statická, protože při proměnění jedné, dochází ke změnám i v druhé a obráceně. Mohli bychom se domnívat, že je zapotřebí nejprve změnit ekonomickou a politickou situaci a že tato změna by vedla k vytvoření nové osobnosti jedince. Avšak vytvořením těchto nových podmínek na základě staré společnosti by vedlo pouze k asimilaci staré elity v nových sociopolitických podmínkách.¹⁸ Další možností by byla prvotní přeměna lidské přirozenosti (postoje, hodnoty, charakter), která by vedla k proměně celé společnosti. Nicméně tento proces je neúčinný, protože zůstává v soukromé oblasti jedince.

Fromm tvrdí, že nová společnost, o které ve své knize *Mít, nebo být?* sní, musí

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?* Praha: Aurora, 2014. str. 156.

podporovat vznik nového člověka, který se vzdá závislosti na vlastnění, potlačí žádostivost, naopak posílí empatii, zájem o druhé lidi a solidaritu s okolím. Dokáže se radovat z dávání a sdílení, nikoliv z vykořisťování. Cílem života nového člověka bude vlastní růst ve všech sférách života. K dosažení tohoto cíle je důležitá ukázněnost, respekt před skutečností, vzdělávání se a rozvíjení se. Nemalou úlohu v životě takového člověka má příroda, ne ve smyslu podmaňování si ji a její ničení, nýbrž snaha porozumět jí. Svobodu chápe jako možnost být sám sebou. Je aktivní jak v osobním životě, tak i v politickém. Hlavní podmínkou vytvoření nové společnosti je uvědomění si obtíží, které budou tento proces provázet, a vynaložení velkého úsilí na nutné změny. Důležité je razantně omezit volný trh, vyrábět jen potřebné zboží a zcela skončit s vykořisťováním zaměstnanců. Měly by se vytvořit takové pracovní podmínky, které by přinášely zaměstnancům psychické uspokojení, radost, základní jistotu. Důležité je podporovat vědecký pokrok, který nebude riskantní pro lidi. Musí být posílena přímá demokracie díky aktivitě občanů a jejich vysoké a objektivní informovanosti. Pro občany v nové společnosti jsou její záležitosti stejně důležité a blízké jako jejich soukromé záležitosti, tzn. blaho společnosti se stává přáním každého občana. Realizace nové společnosti a nového člověka je, dle Fromma, možná pouze tehdy, pokud dojde ke změně motivace. V původní společnosti byli lidé motivováni mocí a ziskem, v nové společnosti musí být tato motivace nahrazena motivací bytím a porozuměním. Důležité je také nahradit tržní charakter (viz. kapitola 6.1.4 *Tržní charakter*) charakterem tvořivým.

Fromm tvrdí, že sociální charakter slouží jednak k uspokojování určitých potřeb společnosti, ale také naplňuje náboženské potřeby. Náboženství zde Fromm nechápe jako nějaký systém uctívání boha, božstev, zvířat či idolů, ale pouze jako skupinové smýšlení, které poskytuje jedinci schopnost orientace a loajalitu. V takto širokém pojetí proto nelze žádnou společnost považovat za takovou, která by nebyla náboženská. V každé společnosti nalezneme nějaký předmět, který lidé uctívají. Ať už se jedná o jejich předky, sošky, národ jako takový, či nějakou politickou stranu nebo hodnotu peněz. Během uctívání lidé sjednocují svoji energii a vytváří si smysl svého bytí. Pokud tato víra nějak ovlivňuje jedincovo chování, jeho motivaci k tomu chovat se nějakým způsobem, není to pouhým přesvědčením. Fromm dokonce tvrdí, že je to součástí individuální struktury charakteru, tím pádem je to také v základu sociálního charakteru. Dalo by se říct, že „jsme

tím, co uctíváme, uctíváme to, co motivuje naše chování.“¹⁹

Fromm předkládá možnost definice lidského druhu, vedle definice biologické, také psychickou. Konstatuje, že čím má živočich nižší stupeň vývoje, tím více je závislý na svých organických pudech, tzv. instinktech²⁰. S tím také souvisí růst mozku, čím nižší stupeň vývoje, tím primitivnější mozek i nervová soustava. U lidského druhu je závislost na instinktech minimální a vývoj mozku maximální. Což je také důvod k tomu, že lidé potřebují nějaký svůj bod uctívání a orientování se. Bez toho by lidská existence byla zmatená a nejednala by za nějakým účelem. I když nemusíme mít zcela správnou nebo zcela chybnou představu o našem světě, tak i tak je tato představa psychologicky účelná. Díky ní vnímáme svět jako úplný, máme vizi ohledně našich ideálů a zažíváme také pocit jistoty. Vytváří lidem jejich vlastní filozofii, podle které se orientují ve světě. To mohou zažívat i nevědomě, protože tuto svoji orientační schopnost považují pouze za svůj rozum.

Dle Fromma lze člověka a jeho společenský charakter změnit, když si člověk uvědomuje, že trpí, ví, kvůli čemu trpí, chápe, že lze tento stav překonat i za předpokladu dodržování určitých životních norem a pozměnění svých současných návyků. Tato změna v charakteru člověka ho může odvrátit od psychologické i ekonomické pohromy a nastavit ho na mód bytí²¹, který vysvětlím společně s módem vlastnění v následující podkapitole *4.1 Existenciální módy*. V podobném duchu fungovala i léčebná metoda Sigmunda Freuda, kterého pacienti vyhledávali, protože si uvědomovali své utrpení, jen už nevěděli, kvůli čemu trpí. Uvědomění si příčiny vlastního utrpení je základ psychoanalýzy.

4.1 Existenciální módy

Fromm ve své knize *Mít, nebo být?* vymezuje dva základní módy existence. Prvním z nich je modus vlastnictví, který je typický pro soudobou společnost, která soudí člověka podle jeho majetku, moci a zisku. Tyto společenské nároky formují sociální charakter. Jedinec si přeje něco vlastnit, zvětšovat objem majetku a tím dosahovat zisku. Poté je společností uznáván a obdivován. Fromm tvrdí, že ačkoli lidé mohou mít obrovský majetek, či skoro nic, stále lpí na jeho držení a vlastnictví, na majetnickém způsobu života. S tím nadále souvisí i vnímání vlastního já, kdy ono já představuje věci, kterými

¹⁹ Tamtéž, str. 158.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Tamtéž, str. 194.

mohou být hmotné předměty (naše tělo), tak i předměty nehmotné povahy (naše jméno, znalosti a dovednosti, představy o nás samých). Já tvoří základ lidské identity, v této společnosti je vnímáno jako věc, kterou můžeme vlastnit a také ji vlastnime. Tento pocit vlastnictví můžeme pozorovat i ve vztazích například k lékařům, kolegům, učitelům. Tyto vztahy jsou zejména vyjadřovány osobním přivlastňovacím zájmemem můj/moje.²²

Následuje modus bytí, který se od módu vlastnění odlišuje předmětem zájmu. Oproti předchozímu módu, který se týká především věcí, které jsou pevné a dají se popsat, mód bytí se zaměřuje na zkušenosti a zážitky, na naše vlastní já, které je jedinečné. Důležitost módu bytí je v jeho aktivitě. Aktivitou se rozumí vnitřní myšlenkové procesy, tvořivost, talent, umění milovat, naslouchat ostatním i sami sobě, zdokonalovat se. K tomu je zapotřebí kritické myšlení, nezávislost a svoboda. Mód bytí je, podle Fromma, něco slovy nepopsatelné, dá se vyjádřit pouze prostřednictvím vzájemného prožívání zážitků. Jedná se o aktivitu, při které se jedinec chová společensky přijatelně, cílevědomě a výsledkem jsou přínosné změny společnosti. Aktivita může být odcizená či neodcizená. Při odcizené aktivitě je jedinec pod vlivem vnějších i vnitřních činitelů – vnitřní či vnější tlak udělat něco, co stojí proti jeho vůli. Jedinec poté zažívá pouze výsledek své aktivity. Neodcizená aktivita spočívá v tom, že jedinec něco vytváří a má k tomu nadále vztah. Fromm používá u této neodcizené aktivity termín tvořivá²³. Nemíní jej ve smyslu vytvoření něčeho nového, ani samotného výsledku jedincovy aktivity, ale záleží na kvalitě procesu aktivity a vnitřní činnosti při ní vyvíjeny. Fromm tvrdí, že „odcizená aktivita ve smyslu pouhé zaneprázdněnosti je ve skutečnosti ‘pasivitou’ ve smyslu tvořivosti; naproti tomu může být pasivita ve smyslu ne-zaneprázdněnosti neodcizenou aktivitou. Toto je dnes těžké pochopit, protože aktivity jsou většinou odcizenými ‘pasivitami’, zatímco zkušenosti s tvořivou pasivitou jsou řídké.“²⁴ Aby se mohl člověk nastavit na mód bytí, musel by se zřeknout vlastnického módu. Tento proces v lidech vyvolává úzkost, protože to v nich vzbuzuje pocit ztráty nějaké jistoty.²⁵

Fromm dále ve své práci představuje ideu nového člověka s charakterem, jehož rysy popsal podrobně v knize *Mít, nebo být?* Nejdůležitější z nich je pojetí vlastní identity, schopnost cítit lásku, cítit ostatní i sebe sama, vzdát se jakéhokoli vlastnictví

²² Tamtéž, str. 58-61.

²³ Tamtéž, str. 74.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?* Praha: Aurora, 2014., str. 71-74.

a být tam, kde člověk právě je, rozvíjet kritické myšlení, neklamát a nebýt klamán, spolupráce. Podrobně si tuto problematiku rozebereme v následujících kapitolách.

5. Postavení člověka

Fromm si představuje člověka jako individuálního jedince, který má osobnostní charakter, jenž je specifický ve svých vlastnostech odlišující ho od zvířat. Jednak se jedná o velikost mozku, díky kterému jedinec chápe svět, rozumí mu, je schopný se něčemu učit, vzpomínat na minulé a představovat si budoucí. Uvědomění si sebe sama, představivost a rozum jsou ty vlastnosti, která nás odlišují od zvířecí říše. Člověk si také uvědomuje hranice svého bytí, smrt. Stále je člověk součástí přírody a je podřízen jejím zákonům, neustále musí řešit nějaké problémy, rozpory. Oproti všem ostatním organismům je člověk jediný, který může pociťovat nudu nebo nespokojenost a neustále musí řešit problém vlastního bytí.²⁶

Rozpolcení v osobnostním charakteru, které vzniká právě díky přítomnosti rozumu, vede k rozporům, které Fromm nazývá existenciální. Za nejzákladnější považuje rozpor mezi životem a smrtí, která je nevyhnutelná a je absolutním protikladem života.²⁷ Fromm poukazuje také na další rozpor, kdy člověk v životě neuskuteční vše, co by mohl. Do protikladu dává historické rozpory, které vytvořil člověk. Tyto rozpory se mohou vyřešit buď v době, kdy se vyskytly, nebo později. Jestliže člověk stojí před rozporem, nemůže zůstat pasivní, snaží se tento rozpor překonat. Funkcí racionalizace v životě člověka a celé společnosti je tyto rozpory harmonizovat. Člověk přijímá jako pravdu to, co za pravdu považuje většina lidí, nebo to, co je určeno silnými autoritami. Na historické rozpory může reagovat tak, že je odstraní, ale existenciální nelze odstranit a musí na ně reagovat určitým způsobem. Když si člověk uvědomí své postavení, existenciální rozpory a vlastní sílu řešit rozpory, jedině tehdy může být sebou samým a šťastným, rozvinout všechny své vlastnosti a schopnosti včetně umění lásky, produktivity práce a rozumu. Člověk přijímá odpovědnost za svůj život a tím dává svému životu také smysl.

5.1 Osobnost

Fromm je přesvědčen, že lidé jsou jedineční tím, jak řeší svůj problém. „Osobností rozumím totalitu zděděných a získaných psychických vlastností, které charakterizují

²⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 35-37.

²⁷ Tamtéž, str. 38.

jedince a vytvářejí jedinečnost tohoto jedince. Rozdíl mezi zděděnými a získanými vlastnostmi odpovídá vcelku rozdílu mezi temperamentem, nadáním a konstitučně danými psychickými kvalitami na jedné straně, a charakterem na straně druhé.“²⁸ Charakter se utváří a formuje celý život pomocí zážitků, je proměnný. Temperament člověka je neměnný a rozlišujeme 4 typy – cholerický, sangvinický, flegmatický, melancholický. Charakter je to, jak se člověk chová. Freud se zabýval charakterem, který chápe jako systém snah, které určují chování.²⁹ Jedno určité jednání má rozdílné charakterové rysy a rozdíly v jednotlivých jednáních jsou podmíněny motivací. Freud pochopil dynamiku charakterových rysů. To, jak člověk jedná, cítí a myslí, je ovlivňováno jak jeho charakterem, tak i rozumovým vnímáním skutečnosti. Freud považuje sexuální pud člověka za pramen energie charakteru.³⁰

Freud říká, že podstatu každého chování, tvoří charakterové rysy, které se z tohoto chování vyvozují. Fromm oproti tomu tvrdí, že charakterový rys netvoří podstatu charakteru, ale právě z něho lze tyto charakterové rysy odvozovat. Charakterové rysy jsou výsledkem utváření charakteru, tj. orientace charakteru. Podstatným rozdílem mezi Freudovou a Frommovou teorií charakteru je, že u Freuda tvoří základ charakteru v různých formách utváření libida³¹ a u Fromma ve způsobu vztahu člověka se světem. Člověk si buď osvojuje věci z okolního světa, to Fromm nazývá asimilačním procesem³², nebo se dostává do vztahu k lidem i k sobě samému, to nazývá zespolečenštěním³³. Osvojit věci si člověk může tím, že je dostane nebo je sám vyrobí. Tím uspokojuje své potřeby. Důležitý je také vztah s ostatními lidmi, být součástí skupiny, protože absolutní izolace jednotlivce je neslučitelná s duševním zdravím. Vztah s ostatními lidmi se může utvářet různým způsobem, například prostřednictvím spolupráce či soutěže, nenávisti či lásky. Takový vztah může být založen na rovnosti nebo autoritě, na útlaku či svobodě a tím se také projevuje charakter člověka. To, v jakém vztahu je s okolním světem, tvoří jádro jeho charakteru³⁴. „Charakter se dá tedy definovat jako (relativně permanentní) forma, do níž je sváděna energie člověka v procesu asimilace a zespolečenštění.“³⁵ Člověk při svém jednání musí mnohdy jednat rychle, aniž by přemýšlel, co má udělat.

²⁸ Tamtéž, str. 46.

²⁹ Tamtéž, str. 48-51.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž.

³² Tamtéž.

³³ Tamtéž.

³⁴ Tamtéž, str. 51.

³⁵ Tamtéž.

Znamená to, že všechno chování člověka nemůže být výsledkem promyšlených rozhodnutí. Pomocí jednání a myšlení jedinec vytváří zvyky, které se označují jako podmíněné reflexy³⁶. Důležité ale také je uvědomit si, že určitou roli zde sehrál také charakter člověka. Ten mu umožňuje, že nemusí v každé situaci dělat nová promyšlená rozhodnutí a současně tvoří základnu jeho přizpůsobení se společnosti. Na charakter dítěte má vliv charakter jeho rodičů, kteří uplatňují výchovné metody, které jsou určovány společenskou strukturou. Dítě se přizpůsobuje svým rodičům, utváří se jeho charakter, který mu umožňuje fungovat ve společnosti.

Jak už jsem psala výše, u Fromma se setkáváme se dvěma pojmy – sociální charakter a individuální charakter.³⁷ Sociální charakter vysvětluje tím, že většina členů v dané společnosti má společné charakterové prvky a tento charakter tvoří jádro charakterové struktury příslušné kulturní oblasti. Individuální charakter je chápán tak, že v té samé společnosti se lidé od sebe vzájemně liší. Může to být dáno v psychických a materiálních rozdílech, konstitučními rozdíly každého jedince, rozdíly v osobnostech rodičů, rozdíly temperamentu. Závěrem lze říct, že dva jedinci, kteří žijí ve stejné společnosti, nevnímají okolní svět úplně stejně. Z tohoto důvodu Fromm vytváří různé typy charakteru, které si rozebereme v následující kapitole. V této kapitole se budu zejména čerpat z knihy *Člověk a psychoanalýza*.

6. Typy charakteru

6.1 Neproduktivní orientace

6.1.1 Receptivní

V této orientaci člověk podle Fromma věří, že vše pozitivní se nachází v okolním světě. Láska je chápána pouze jako být milován a nikoli milovat. Takoví lidé jsou velmi citliví, těžce nesou odmítnutí, umí dobře naslouchat. Neradi sami vyvíjí nějakou aktivitu, která by pro ně byla prospěšná, ale očekávají od okolí, že dostanou určité informace. Velmi těžké pro ně je někoho odmítnout a je u nich velká potřeba mít dobrý vztah k mnoha lidem, což vede ke stále větší závislosti na ostatních lidech. Jsou závislí nejen na autoritách, ale také na lidech, kteří jim projevují jakoukoli podporu. Těžce snášejí samotu, v takových případech cítí bezmocnost. Lidé této orientace jsou přátelští, snaží se

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Tamtéž, str. 52.

druhým pomáhat a být pro ně prospěšní, protože to pro ně znamená, že si tímto zajistí a získají jejich přízeň.

Ve společenském charakteru se tato orientace projevuje ve společnosti jako celku v jejích normách, hodnotách, tradicích a zvyklostech. Ty vznikají na základě kultury a historie dané společnosti. To se projevuje na společenském očekávání, které je kladeno na jedince. Členové této společnosti pouze přijímají takové normy a hodnoty, bez ohledu na to, zda by o nich uvažovali či kriticky přemýšleli. To vede k pasivitě a neschopnosti společnosti reagovat na potřeby a nové výzvy. Toto Fromm demonstroval na společnosti 30. let 20. století.

6.1.2 Vykořisťovatelská

Tato orientace se týká všech oblastí života a stejně jako receptivní orientace hledá vše dobré ve vnějším světě. Rozdíl mezi těmito dvěma orientacemi spočívá v tom, že tento typ lidí si dobro z vnějšího světa bere násilím či lstí. Je pro ně charakteristická touha po moci a kontrole nad ostatními lidmi. Například u lásky zřídka jde o zamilování do osoby, která není s nikým ve vztahu. Tento typ přitahují lidé, kteří už v nějakém vztahu žijí. Chybí jim ohleduplnost a empatie. U myšlení lidé s vykořisťovatelskou orientací netvoří vlastní myšlenky, pouze si je vyslechnou a v pozměněné formě je vydávají za vlastní. Také v oblasti materiálních věcí je lákají ty předměty, které můžou odebrat jiným a nesnaží se je sami vytvořit. Využívají druhé k dosažení vlastních cílů.

Ve společenském charakteru se tato orientace projevuje v celkové struktuře společnosti, která zahrnuje právní, sociální, politické i ekonomické systémy. Obsahuje normy a zákony, které vedou k nerovnosti mezi lidmi a skupinami. Například v kapitalistické společnosti zaměstnavatelé vykořisťovali své zaměstnance za účelem zisku. To vedlo k sociálním a ekonomickým nerovnostem a nespokojenosti v celé společnosti, k násilí a zášti.

6.1.3 Křečkovská

Lidé tohoto typu mají málo důvěry v okolní svět. Cítí se ohroženi, pokud mají něco vydat, jsou spořiví a sobečtí, a to nejenom s penězi a materiálními hodnotami, ale i s city, s láskou, myšlenkami. Lásku neumí sami dávat, jejich cílem je vlastnit milovanou osobu. Mají přehnanou potřebu mít vše (věci, myšlenky) v pořádku, patologický je i jejich cit pro čistotu, jsou posedlí přesností. Ve vztahu s ostatními lidmi považují důvěrný vztah

za ohrožení.

Tato orientace se ve společenském charakteru projevuje v její institucionalizované formě a organizaci společenské struktury, která je nepřístupná změnám. Je charakteristická udržováním dosavadního stavu a odmítáním inovací a nových nápadů. To může vést ke stagnaci rozvoje společnosti a zaostání.

6.1.4 Tržní

Objevuje se v novější době, ve které lidé považují sami sebe za zboží. Člověk je hodnocen na základě směnné hodnoty, tzn. tržní orientace. Na „trhu osobností“³⁸ se objevují zdravotní pracovníci, umělci, zaměstnanci, advokáti a ostatní. Jejich materiální úspěch závisí na tom, zda jsou osobně uznáváni. Na zbožním trhu je nabízeno zboží, na osobním trhu je nabízena osoba. Úspěch těchto lidí spočívá na odborných znalostech i na lidských vlastnostech. To znamená, slušnost, bezúhonnost, poctivost. Lidé této orientace se snaží prodat vlastní osobnost, považují se za zboží a současně za prodavače tohoto zboží. Podle toho, zda má úspěch, se cítí být cenný nebo bezcenný. Člověk se stále žene za nějakým úspěchem, pokud ho nedosáhne, jeho sebevědomí klesá. To vede také ke stálé potřebě po uznání od ostatních lidí. Snaží se věci rychle pochopit, aby se dali s úspěchem použít. Myšlení dostává jiný ráz. Má to velký vliv také na výchovný systém, který sleduje od základního školství až po univerzitu.

Tržní charakter společnosti se projevuje v její celkové orientaci zaměřené především na zisk a ekonomický úspěch, a to může zapříčinit rychlý vývoj hospodářství a neomezený rozvoj podniků. To může mít fatální dopad na životní prostředí, kvalitu života lidí a sociální status jedince. Tento, jinak zvaný marketingový, charakter Fromm popsal ve 40. letech 20. století.

Fromm je toho názoru, že jsou tyto orientace závislé na zvláštích oné kultury, ve které jedinec žije, a nevystupují odděleně. Společenská struktura má vliv na orientaci charakteru. Jedinec je formován vztahy mezi lidmi, hospodářskou a politickou strukturou společnosti, ve které žije. Ačkoliv jsou neproduktivní orientace založeny na negativních emocích, které mohou mít až destruktivní povahu pro jedince i společnost, může docházet k jejich mísení a tím mohou vytvářet rovnovážný stav. I když se mohou tyto orientace vzájemně doplňovat, je potřeba si uvědomit to, že jsou stále neproduktivní a mohou mít

³⁸ Tamtéž, str. 59.

negativní dopad. Z toho důvodu by se měl jedinec i společnost snažit vytvářet a rozvíjet produktivní orientace, které mají podstatu v pozitivních emocích a přinášejí prospěch jednotlivci i celé společnosti.

6.2 Produktivní orientace

„Produktivní orientace ukazuje typ charakteru, jehož cílem je zrání a rozvinutí všech možností člověka, přičemž je tomuto cíli podřízena všechna ostatní činnost.“³⁹ Freud provedl analýzu neurotického charakteru. Označuje ho jako charakter genitální, kde orální a anální libido přišlo o své dominující postavení ve prospěch libida genitálního. Jedná se o pohlavní spojení se člověkem opačného pohlaví. Fromm zkoumá podstatu charakteru. Je zde určitá spojitost s Freudovým genitálním charakterem, který používá pojem libido symbolicky.

Fromm se zabývá pohlavní zralostí člověka, která mu umožňuje přirozené plození, kdy je stvořen nový život. Toto má člověk společné se zvířetem. Oproti tomu produkovat materiální hodnoty je činnost specifická pouze pro člověka. Člověk není jen rozumový a společenský tvor, Fromm ho definuje jako produkujícího živočicha, který nejenom že může produkovat, ale také musí produkovat, aby mohl žít. Děje se tak díky jeho rozumu a fantazii. Produktivní orientace osobnosti se týká všech smyslových, citových a duševních reakcí na věci, na druhé lidi, na sebe sama. Člověk využívá své schopnosti a rozvíjí je, snaží se o seberealizaci, musí být svobodný, je řízen rozumem a nesmí být závislý na někom jiném. Jedinec s produktivním charakterem má stanovené své cíle, přemýšlí o nich a snaží se jich dosáhnout. Využívá k tomu svoji kreativitu, nezávislost a schopnost spolupráce s ostatními. Fromm tvrdí, že „produktivnost znamená, že člověk prožívá sám sebe jako ztělesnění svých schopností a jako jednající bytost; cítí se být totožný se svými schopnostmi a tyto schopnosti mu současně nejsou skryty a odcizeny.“⁴⁰

Člověk podle Fromma prožívá život dvojím způsobem, reproduktivně⁴¹, tzn. že přijímá skutečnost takovou, jaká doopravdy je, a generativně⁴², tzn. že přijme skutečnost, ožíví ji a přetvoří pomocí vlastních duševních a citových sil. Perfektní realista⁴³ není

³⁹ Tamtéž, str. 69.

⁴⁰ Tamtéž, str. 71.

⁴¹ Tamtéž, str. 74.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Tamtéž.

schopný proniknout pod povrch, vidí podrobnosti, nikoli však celek, ale nechybí mu představivost. Naproti tomu člověk, který není schopný vidět skutečnost, je duševně narušený a buduje si svůj vnitřní svět. Žije ve svém vlastním světě, vidí věci, které ve skutečnosti neexistují, má halucinace. Fromm chápe produktivnost jako opak k realistovi i duševně narušenému člověkoví. Normální člověk přijímá svět takový, jaký je, chápe ho a obohacuje ho svými silami. Pokud jedna z těchto schopností chybí, mluvíme o nemocném jedinci. Předpokladem produktivnosti je existence reproduktivní a generativní schopnosti, které na sebe vzájemně působí. Nejdůležitějším předmětem produktivnosti je člověk sám.

Produktivní společenský charakter je orientovaný na vytváření a udržování společenských hodnot, které jsou podstatné pro stabilitu a rozvoj společnosti. Projevuje se zejména v podpoře kultury a umění, vzdělávání, sociální sféry a ochrany přírody. Společenský produktivní charakter je typický realizací snahy vytvářet harmonický a funkční systém společenství, který je schopný rozvíjet se a efektivně fungovat.

6.2.1 Produktivní láska a myšlení

Fromm zastával ten názor, že pro lidský život je charakteristické hledání spojení a jednoty s ostatními. Usiluje o blízkost i nezávislost, sdružení s jinými, ale zároveň se snaží zachovat svoji jedinečnost a zvláštnost, chápe svět rozumově a citově, produkuje věci a v tomto procesu uplatňuje svoji moc nad hmotou. Rozum umožňuje člověku dostat se k podstatě svého objektu. Produktivní myšlení pomáhá člověku překonat konvenční způsoby fungování, hledat nová kreativní řešení a vytvářet si moderní perspektivy. Pro produktivní myšlení je typické kritické uvažování člověka o svých vlastních myšlenkách i myšlenkách ostatních lidí. Vytváří schopnost otevřenosti jedince novým nápadům, informacím a umění učit se. Citová a rozumová stránka je důležitá pro chápání světa. Pojmem láska označuje Fromm každý cit s výjimkou nenávisti a hnusu. Je jedním z neobtěžnějších cílů člověka, někdy je tento pojem zaměňován za pojem zamilovanosti, existují i mylné představy o lásce, kdy je láskou označována například závislost na ostatních a žádostivost někoho vlastnit. Mnozí se domnívají, že hlavní problém je v tom, najít vhodný objekt pro svoji lásku. Fromm tvrdí, že pravá láska spočívá v produktivnosti a je označována jako produktivní láska⁴⁴, kdy předměty lásky jsou různé, má rozdílnou intenzitu a kvalitu. Existují základní prvky, které jsou typické pro tento typ lásky. Jedná

⁴⁴ Tamtéž, str. 80-89.

se o péči, odpovědnost, úctu a porozumění.⁴⁵ Základní prvky lásky, péče a odpovědnosti dokazují, že láska je aktivitou a nejenom vášní, která ovládne člověka. Společně s úctou a porozuměním milovaného člověka je láska plnohodnotná. Bez těchto základních prvků degraduje na pouhou touhu po vlastnictví. Milovat člověka znamená respektovat ho a brát ho takového, jaký je. Fromm byl toho názoru, že produktivní láska a myšlení jsou základním prvkem k dosažení lidského štěstí. Důsledkem podpory produktivní orientace je vyhnutí se destruktivním sklonům a vytvoření zdravější společnosti. Proto o lásce a jejím umění sdělím více v kapitole 9. *Umění milovat*.

6.3 Orientace v procesu zespolečnění

Fromm rozlišuje tyto druhy vztahů mezi lidmi – symbiotický, odtažitě-destruktivní vztah a lásku.⁴⁶ U symbiotického vztahu se člověk stává částí někoho jiného, spojuje se s někým jiným, ztrácí svoji nezávislost. V tomto případě hovoříme o masochismu. Člověk nachází bezpečnost tím, že se k někomu přimkne. Na druhé straně jeho cílem může být pohltit ostatní, jedná se o sadismus. Přáním takového člověka je úplně ovládnout jiného člověka, bezmezně o něho pečovat, ovládat ho. S ovládanou osobou jedná jako s věcí, ne jako s lidskou bytostí. Symbiotický vztah je charakterizován těsnou blízkostí a intimitou s objektem. Objekt však ztrácí svoji svobodu a integritu. Opakem k tomuto vztahu je distance, odklon a destruktivnost.⁴⁷ V takovém případě se člověk odklání od ostatních, cítí se být druhými lidmi ohrožen, lidé mu jsou lhostejní. Tento vztah si člověk může uvědomovat, ale i nemusí. Pokud člověk pocítuje touhu zničit druhé ze strachu, aby nebyl zničen on sám, hovoříme o destruktivnosti, tj. aktivní forma odklonu. Odklon i destruktivnost jsou pasivní i aktivní formou téhož vztahu. O lásce Fromm tvrdí, že „láska je produktivní formou vztahu k jiným a k sobě samému.“⁴⁸ Podrobněji viz. podkapitola 6.2.1 *Produktivní láska a myšlení*.

Fromm je toho názoru, že žádný charakter není nikdy zcela neproduktivní nebo produktivní, navzájem se tyto orientace mísí a u každého jedince převládá jedna z nich. V charakteru člověka je rozhodná kvalita neproduktivních orientací, která je proměnlivá. Aby byl člověk schopen žít a byl produktivní, musí být schopen následovat autoritu, prosazovat se, být sám. Musí dokázat něco od druhých přijímat, šetřit a směnit. Pokud to

⁴⁵ Tamtéž, str. 81.

⁴⁶ Tamtéž, str. 88.

⁴⁷ Tamtéž, str. 89.

⁴⁸ Tamtéž, str. 90.

ale dělá za účelem vykořisťování, křečkování nebo obchodování, mění se jeho postoj ke světu v neproduktivní orientaci. V každém charakteru je určitý stupeň produktivnosti a ten se odráží v míře neproduktivní orientace, která může mít buď pozitivní nebo negativní stránku. Fromm uvádí příklad na lásce k pořádku. Jestliže je produktivnost vysoká, je zde vztah k pořádku v normální hladině. Čím se produktivnost snižuje, tím se zvyšuje láska k pořádku, což může přejít až v lásku pedantskou a posedlou. Fromm věřil, že produktivní orientace je tím nejlepším způsobem, jak se zapojit do fungování společnosti a současně si zachovat vlastní nezávislost a svobodu. Je toho názoru, že produktivita je zdrojem spokojenosti, štěstí a že představuje nejlepší možný způsob k rozvoji osobnosti i společnosti jako celku.

7. Společenský charakter a nemocná společnost

V této kapitole budu vycházet zejména z Frommovy knihy *Cesty z nemocné společnosti*, v níž Fromm podává určitou diagnózu společenského charakteru kapitalistické společnosti. Jak už víme, společenský charakter podle Fromma tvoří jádro struktury charakteru, které sdílí většina členů téže kultury. Obsah charakteru společnosti určuje struktura společnosti a funkce jedince v ní. Nejde pouze o prostý součet všech charakterových vlastností, nýbrž o funkci charakteru společnosti. Na každou společnost mají vliv objektivní podmínky, mezi které náleží počet obyvatel, klima, zeměpisné podmínky, kulturní tradice, metody výroby a rozdělování, politické podmínky, zeměpisné podmínky. „Neexistuje ‘společnost’ v obecném smyslu, nýbrž jediné specifické společenské struktury fungující odlišným a prokazatelným způsobem.“⁴⁹

Charakter společnosti utvářejí také náboženské, politické a filozofické ideje. Socioekonomická struktura společnosti vytváří charakter člověka, důležitá je také i přirozenost člověka. V přirozenosti člověka jsou zakotveny potřeby štěstí, harmonie, lásky, svobody. Tato přirozenost určitým způsobem utváří společenské podmínky, ve kterých člověk žije. Dochází ke vzájemnému ovlivňování přirozenosti člověka a vnějších podmínek společnosti. Má-li společnost konstantní podmínky objektivní povahy, charakter společnosti má ustalující účinek.

Požadavky společnosti na člověka od raného dětství zprostředkovává rodina na dítě, později na dospívajícího. V charakteru rodičů se projevuje charakter společnosti.

⁴⁹ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009. str. 74-75.

Rodiče zprostředkovávají svému dítěti podstatné rysy společensky žádoucí struktury charakteru (štěstí, láska, nepřátelství a strach). Kromě charakteru rodičů významnou roli hrají také metody výchovy, které formují charakter dítěte společensky žádoucím směrem.

7.1 Kapitalistická společnost

Erich Fromm tvrdí, že charakter společnosti má za úkol formovat a usměřňovat lidskou energii, aby daná společnost mohla dále fungovat. Cílem je, aby chování lidí nebylo dáno jejich rozhodnutím, zda se chtějí řídit daným společenským modelem, ale aby chtěli jednat tak, jak musí a aby jim to přinášelo určitý druh uspokojení. Člověk má vynaložit větší část své energie na práci, naučit se kázni a pořádku. Jako motiv nebyly dostačující ani hrozba a nátlak, ale dosažení stanovených cílů. Cílem tedy bylo, aby člověk pocítil nutnost pracovat. Jednotlivci i celé společnosti jde v první řadě o přežití a poté o uspokojení ostatních lidských potřeb. To, aby člověk nebo společnost přežila, přináší nutnost vyrábět. Výrobní metoda určuje sociální vztahy ve společnosti, životní styl, životní praxi.⁵⁰

7.2 Společenské a ekonomické změny 20. století

Mezi 19. a 20. stoletím došlo v kapitalismu k velkým změnám v oblasti průmyslové techniky, hospodářství, struktury společnosti a také charakteru člověka. Dochází ke změnám v oblasti vykořisťování, ve způsobu uplatňování autority, shromažďování majetku. Nejvýraznější byla proměna technická – využití parního stroje, spalovacího motoru, elektřiny, atomové energie. Manuální práce je nahrazena prací strojů, lidská inteligence inteligencí umělou. Klesá počet malých firem a je nárůst hospodářských kolosů. Klesl počet samostatných podniků. Ruku v ruce s rostoucím počtem podniků pokračuje oddělování managementu od vlastníků. Vlastníci kapitálu se stále méně kryjí s managementem. Mezi nejdůležitější prvky kapitalismu 20. století patří vymizení feudálních rysů, revoluční nárůst průmyslové výroby, růst podniků a kapitálu, rozdělení vlastníků a managementu, hospodářský a politický vzestup dělnické třídy, nové pracovní postupy. Taková společnost potřebuje člověka, který dokáže pracovat s ostatními ve velkých skupinách, který se cítí být svobodný a nezávislý, přesto dělá to, co se od něho očekává.

⁵⁰ Tamtéž.

7.2.1 Charakterologické změny ve společnosti 20. století

Jestliže chceme analyzovat charakter společnosti současného člověka, můžeme k tomu použít různé metody, které se liší buď podle hloubky, do jaké analýza sahá, nebo se zabývají rozdílnými hledisky. Fromm si v analýze charakteru společnosti vybral jako východisko odcizení. K tomu je důležité se nejprve zabývat základními ekonomickými rysy kapitalismu, tj. kvantifikace a abstrakce, kdy abstrakce znamená opomenutí zvláštností a upřednostnění obecných vlastností a vztahů. Kvantifikace nám popisuje množství. Ať už se jedná o množství vytvořených výrobků, obdržených peněz atd.

Je zanedbán vztah k věcem i lidem jako konkrétním a jedinečným skutečností a do popředí se dostává vztah k abstraktním vlastnostem věcí a lidí. Jinými slovy lze říci, že věci jsou vnímány jako zboží, jako ztělesnění směnné hodnoty. To znamená, že taková věc je vnímána jako zboží, které má určitou cenu, a to nejen v okamžiku prodeje nebo nákupu, ale i během používání oné věci, protože ji popř. dále můžeme prodat. Nadále si uchovává svou vlastnost směnné hodnoty. Nejenom věci, ale také lidé jsou vnímáni jako ztělesnění kvantifikující směnné hodnoty. Fromm uvádí na konkrétním příkladu, kdy „zemřel majitel obuvnického závodu“⁵¹ – zde se převádí bohatství a konkrétní lidský život na abstraktní vzorec ekonomické funkce. Nebere se v potaz, že ve skutečnosti zemřel člověk, který měl konkrétní vlastnosti, přání, naděje, životní role. S pokrokem vědeckého myšlení, s rozvojem technických objevů se postupně vytrácí jasná podoba a konkrétnost ve vztahu člověk, společnost a vesmír. „Už se nenacházíme ve středu vesmíru, už nejsme cílem stvoření, už nejsme pány ovladatelného a poznatelného světa, jsem jen zrníčko písku, pouhé nic kdesi v prostoru bez konkrétního vztahu jakéhokoli druhu k čemukoli.“⁵²

V dnešní době žijeme, přemýšlíme, plánujeme a uvažujeme v abstrakcích. Noční můry i zlé sny se mohou stát událostmi následujících dní, science fiction se více a více přibližuje vědeckým studiím a skutečností. Jedinec ztratil své pevné místo pomocí těchto jím vytvořených vlivů a už nedokáže řídit svůj vlastní nebo společenský život.

7.3 Odcizení

Fromm chápe odcizeného člověka jako člověka, který ztratil kontakt se sebou

⁵¹ Tamtéž, str. 107.

⁵² Tamtéž, str. 109.

samým i s ostatními lidmi. Takový člověk nenavazuje kontakt s vnějším světem, sebe nevnímá jako ústřední bod celého světa a nechápe se jako původce svých vlastních činů. Své činy a jejich důsledky chápe jako své pány, které poslouchá. K tomu, abychom pochopili pojem odcizení, Fromm objasňuje pojem „modloslužba“⁵³, při kterém si jedinec vytváří svojí vlastní kreativitou tzv. modly. To jsou věci, do kterých vložil vlastní energii a jsou něčím, co stojí nad ním a co může uctívat. Každý akt, který je podřízen uctívání, je v tomto smyslu aktem odcizení a modloslužby.

Obdobné chování můžeme pozorovat i v lásce, kdy se sice neklaníme Bohu nebo modle, ale jinému člověku. Milující člověk dává veškerou svou sílu, myšlenky, lásku osobě milované, kterou chápe jako vyšší bytost a nachází uspokojení v tom, že se této bytosti zcela podrobuje. Podobné podrobení můžeme vidět i například podrobení se politickému vůdci, státu. O modloslužbě a o odcizení nemluvíme pouze ve vztahu k někomu jinému, ale také ve vztahu k sobě samým. Uctívání nějaké modly, ať už je to uctívání Boha, druhého člověka, politického vůdce, státu, nebo modlářské klanění se projevům vlastních iracionálních vášní, toto vše odpovídá procesu odcizení. Pro Fromma není odcizení novodobý jev, pouze vykazuje rozdíly v různých kulturách, ve kterých se objevuje. Odcizení v naší moderní společnosti je takřka totální. Odcizením je poznamenám vztah člověka k vlastní práci, k věcem, ke státu, ke svým bližním, k sobě samému.

Považujeme za samozřejmost, že věci získáváme především za peníze. Peníze představují práci a námahu v abstraktní podobě, ale nemusí se vždy jednat o vlastnoruční práci. K penězům může člověk přijít i dědictvím, šťastnou náhodou, podvodem. Peníze, které člověk vydělá, se proměňují v abstraktní formu práce, jaká může být směněna za cokoli. Pokud vlastníme peníze, nepotřebujeme o něco usilovat, když si chceme něco koupit. Množství věcí získává člověk proto, aby je vlastnil, a uspokojuje ho pouhé neužitečné vlastnictví. Konzumujeme a produkujeme bez konkrétního vztahu k věcem. Žijeme ve světě věcí, s nimiž manipulujeme nebo je dokážeme konzumovat. Narůstá potřeba vlastnit stále víc a víc věcí a naše posedlost konzumem ztratila vztah ke skutečným lidským potřebám. Člověk dnešní doby je posedlý nakupováním a konzumováním stále lepších a modernějších věcí, aniž by je potřeboval a měl z nich radost. Tento způsob konzumu vede k tomu, že nikdy nedosáhne uspokojení, protože se

⁵³ Tamtéž, str. 111.

vlastně nejedná o to, že by reálná a konkrétní osoba konzumovala něco reálného a konkrétního. Tento odcizený přístup ke konzumu se netýká pouze spotřebního zboží, ale do jisté míry určuje způsob, jak trávíme svůj volný čas. Člověk, který si odbude své pracovní povinnosti a nemá skutečný vztah ke své práci, nakupuje a konzumuje zboží abstraktním a odcizením způsobem, nemůže aktivně a smysluplně utvářet svůj volný čas. Zůstává jen pasivním a odcizením spotřebitelem. Ve volném čase tedy spotřebovává filmy, knihy, přednášky, setkávání s přáteli, odcizenou a abstraktní cestou, stejnou jako při nakupování věcí. Aktivně se do ničeho nezapojuje a nemá svobodnou volbu, jak si užít svůj volný čas.⁵⁴

Při odcizené formě zábavy se v nitru člověka nic nezmění. Pouze si může uchovat jen nějakou vzpomínku. Na rozdíl u produktivní a spontánní činnosti, např. při konverzaci s přáteli, při pozorování krajiny, se v člověku něco odehrává.

Vzájemné odcizení jednoho člověka od druhého má za následek ztrátu všeobecných společenských vazeb. Jedinec je motivován spíše svými zájmy. Náš soukromý individuální život je oddělen od našeho sociálního života „občanů“. Od člověka se očekává, že bude mít smysl pro své sociální závazky a bude mít sociální pocit zodpovědnosti – naplňování povinností voleb, platba daní, dodržování zákonů. Člověk se podrobuje státu, který se stává modlou a stojí nad jednotlivcem. Toto zbožnění státu může zmizet v okamžiku, kdy sociální cítění nebude jen dodatkem soukromého života, ale když se soukromá a společenská existence navzájem ztotožní.⁵⁵

7.4 Vztah člověka k sobě samému

Člověk sám sebe chápe ve své socioekonomické roli jako něco, co se dá na trhu prodat. Nevnímá se jako bytost, ale jako abstrakci odcizenou své skutečné přirozenosti. Plní určitou roli ve společenském systému a jeho hodnota spočívá v tom, zda se dokáže prodat se ziskem. Tělo je jakýsi kapitál a úkolem je tento kapitál výhodně investovat. To znamená, že lidské vlastnosti zdvořilost, dobrota, laskavost se mění ve spotřební zboží, v aktiva „osobnostního balíčku“⁵⁶. Člověk, kterému se nepodaří investovat sebe samého se ziskem, má pocit, že zklamal, že je bezcenný. Ztrácí svoji vlastní důstojnost, své sebeuvědomění, své vlastní já. Z člověka se stává věc. Rysy moderního života, kterými

⁵⁴ Tamtéž, str. 125.

⁵⁵ Tamtéž, str. 131-137.

⁵⁶ Tamtéž.

jsou hlavně rutina a vytěšňování problémů, jsou základem odcizení. Pomocí těchto rysů si člověk vytváří umělý svět a odvrací se od světa reálného i sebe sama. V každé kultuře vzniká konflikt mezi rutinou a návratem k základním skutečnostem života. Lze toho dosáhnout například prostřednictvím umělecké tvorby – tento proces se nazývá rituál.

V kapitalistické společnosti směňování ztratilo svou racionální funkci a stalo se samoúčelným. To se odráží i v mimo ekonomické oblasti. Člověk si koupí nějaký produkt s cílem, že ho opět vhodně prodá. Směnný obchod lze pozorovat i v oblasti mezilidských vztahů. Každý jedinec představuje určitý balíček⁵⁷, který zahrnuje jeho směnné hodnoty (příjmy, vzdělání, vzhled). Také ve společenském postavení člověka lze pozorovat abstrakci a odcizení, při kterém má člověk snahu zlepšit svou pozici ve společnosti prostřednictvím prodávání svých přátel a návyky mění za nové. Tímto dochází k tomu, že svůj život a svoji osobu přeměňuje v investovaný kapitál. Chápe svůj život jako podnik, který má vykazovat nějaký zisk. Jeho život poté může být „omylem“ nebo „úspěchem“⁵⁸. Úspěšný život je takový, který vykazuje určitý zisk, neúspěšný naopak zkrachování podniku. Každý život je jedinečný dar, který nevyhnutelně končí smrtí.

S pojmem odcizení souvisí i některé zvláštnosti v charakteru dnešní společnosti. První z nich je anonymní autorita a konformita. Racionální a iracionální autorita má společný rys otevřené autority. Jedná se o příkazy a zákazy ze strany krále, šéfa, učitele, rodičů, které mohou ale i nemusí být rozumné, více či méně přísné. Člověk ví, kdo za touto autoritou stojí a také ví, jaké bude mít následky, pokud poslechne nebo ne. Koncem poloviny dvacátého století se autorita otevřená mění na autoritu neviditelnou, anonymní a odcizenou. Nikdo konkrétní už na člověka neklade požadavky a setkáváme se pouze s autoritou „se“⁵⁹, tzn. co se dělá, myslí, cítí. Změnu otevřené autority v autoritu anonymní lze pozorovat ve všech oblastech lidského života. Například v rodině se snaží rodiče, aby dítě dělalo to, co se od něho očekává, ve společenském životě a v průmyslu také neexistují žádné pokyny, místo toho se člověku činí návrhy a manipuluje se s ním. Od člověka se očekává, že bude dělat to, co ostatní, nebude se na nic ptát, nebude vybočovat z řady, nebude se odlišovat od ostatních. Takže základem fungování anonymní autority je konformita. Z toho vyplývá, že člověk musí postupovat konformně s ostatními. Jediné, co člověku zůstává, je ochota měnit se. Charakteristickým pocitem odcizeného

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tamtéž, str. 140.

člověka je být vděčný za to, že ho druzí přijímají, to znamená, že se od ostatních vůbec neliší. Člověk, který se cítí být jiným než ostatní, trpí pocitem méněcennosti. Neuvažuje však nad tím, zda je to přednost nebo nevýhoda. Pro sobě odcizeného člověka je nemožné zůstat sám sebou. Odcizení je patrné i v soukromé oblasti, kdy člověk o svých osobních problémech hovoří bez jakýchkoli zábran. Probírá své nejintimnější detaily rodinného života s otevřeností. Konformní styl dal podnět k rozvoji nového typu morálky a nového druhu superega. Nová morálka definuje ctnostného člověka jako člověka, který je stejný jako všichni ostatní, a nectný člověk je odlišný od ostatních. Když se někdo uzavírá před ostatními lidmi, jedná se o neurotické onemocnění. Lidé, kteří si uvědomují svou odlišnost, často trpí pocitem viny, a člověk, který se vzdává sebe samého a už téměř neexistuje jeho soukromý život, je pouze jedním z mnoha – takový stav se nazývá sounáležitost. Dalším důkazem odcizení v mezilidských vztazích je, že přátelství nejsou navazována na základě vzájemných sympatií, společných zájmů, vzájemné přitažlivosti. Když se zamyslíme nad tím, zda jsou lidé skutečně šťastni, musíme dospět k záporné odpovědi. Na jedné straně cítí lidé povinnost splynutí s ostatními a na druhé straně si uvědomují, že jejich jiné potřeby nejsou uspokojovány. Přizpůsobit svůj život životu skupiny Fromm považuje za morální povinnost. „Takový život je skutečně plný kompromisů, takový život vycházení ze sebe, to je život v zajetí, ve ztrátě sebe samého a v depresi. Lidé skutečně sedí všichni na jedné lodi.“⁶⁰

Dále se Fromm zabývá tím, jak se vyhnout jakékoli frustraci. Tento princip stojí na okamžitém uspokojení potřeby a splnění přání. Je důležité, aby nedošlo k prodlevě, poté by nastala ona nechtěná frustrace. Fromm tvrdí, že jsme pouhým souhrnem přání, která z velké části jsou utvářena uměle prostřednictvím reklamy a dalšího způsobu podsouvání věcí, a jejich uspokojování. Svět nám poskytuje jídlo, pití, mezilidské vztahy, turismus, spotřební zboží, a to vše je konzumováno jedincem, který neustále čeká a doufá v další a další možnosti. Nakonec to končí tak, že se jedinec cítí zklamaný, když tyto jeho touhy a potřeby nejsou ihned uspokojeny. Proto se většina lidí cítí nedoceněná až méněcenná.

Fromm vidí hrozbu a nebezpečí ze strany psychiatrie, psychologie a psychoanalýzy, které manipulují s lidmi, a chápe některé psychology, psychiatry a psychoanalytiku jako lidi, kteří ohrožují rozvoj člověka. Stávají se manipulátory a vůdci

⁶⁰ Tamtéž, str. 149.

odcizených osobností.

7.5 Rozum, svědomí, náboženství a práce

Fromm rozlišuje pojem inteligence a rozum. Inteligenci chápe jako schopnost zacházet s představami k dosažení praktických cílů.⁶¹ Je důležitá pro biologické zachování osobnosti. Kdežto rozum se snaží poznat a pochopit podstatu skutečnosti. Rozum nerozvíjí naši tělesnou stránku, ale duchovní. Není to jen pouhé pasivní přijímání skutečnosti, důležité je dokázat porovnávat fakta a manipulovat s nimi, proniknout do jejich podstaty. Kdo toto nedokáže, je odcizenou osobností. U člověka v dnešní společnosti lze hovořit o nedostatku smyslu pro realitu. Týká se problému života, smrti, myšlení, chápání štěstí a utrpení. To vše bylo nahrazeno umělým a přikrášleným obrazem pseudoskutečnosti.⁶² Odcizený člověk chápe svou skutečnost jako samozřejmost a neklade si otázky proč a jaká ta skutečnost je a kam směřuje. U odcizeného člověka se sice inteligence rozvinula, ale rozum ztrácí na kvalitě.

V řecko-židovsko-křesťanské tradici etika považovala za smysl života rozvoj lásky a rozumu a podřizovala tomu veškerou lidskou aktivitu. To ovšem nelze v současné společnosti, kdy se člověk stává automatem, životním principem se stává konformita a existuje zde tzv. zákon slušnosti. Jedná se o mravní princip trhu, ve kterém platí, že věci jsou směňovány za odpovídající cenu bez podlých triků a násilí. Tento princip slušnosti vede k tomu, že člověk nelže a nepodvádí. Do etiky slušnosti však nepatří milovat bližního a být s ním v jednotě. V původním křesťanském významu šlo o biblické přikázání „miluj bližního jako sebe“⁶³, v etice slušnosti to znamená „Buď fér při směňování. Dej tolik, kolik bys očekával, že dostaneš. Nepodváděj!“⁶⁴

V životě odcizeného člověka zaujímá určité místo i náboženství, které lze chápat v nejširším slova smyslu, kdy každá lidská bytost je náboženská. Stroje se stávají bohy a důležitý je výkon. Náboženství lze chápat také jako monoteismus, který je neslučitelný s odcizením i etikou slušnosti. Hlavním cílem je spása, Boha nelze definovat, poznat. Nedefinovatelným se stává také člověk, protože Bůh si ho tvoří ke svému obrazu, a to znamená, že člověka nelze definovat a nelze ho považovat za věc.

⁶¹ Tamtéž, str. 155-156.

⁶² Tamtéž.

⁶³ Tamtéž, str. 159.

⁶⁴ Tamtéž.

Aby mohl člověk žít, musí sám pracovat. V procesu práce člověk rozvíjí své schopnosti, svůj rozum. Práce dělá z člověka nezávislou a sociální bytost, tím ho osvobozuje od přírody. Na druhé straně ho s přírodou sjednocuje, protože osobnost zde vystupuje jako pán a tvůrce. Člověk je kreativní, nově utváří přírodu a nově se utváří také jeho individualita. Práce se stává prostředkem k dosažení úspěchu a bohatství, takže se stává povinností a nutností. V 19. století byl náboženský přístup k práci, kdy práce byla chápána jako plnění povinností. Současný člověk pomocí práce uniká nudě, odcizil se práci a chápe ji jako prostředek, pomocí kterého si vydělá na živobytí. V tomto procesu hraje pasivní roli, plní určitou úlohu, nepodílí se na organizaci ani řízení práce. Člověk vidí svůj výrobek jako spotřebitel, pokud si ho zakoupí v obchodu. Odcizený ráz práce vyvolává dvě reakce, lenost a neuvědomovanou nenávist k práci. Existují zařízení, která nám šetří práci, na druhou stranu mohou vést k lenosti. Nepřátelský postoj k práci lze pozorovat například u podnikatelů, kde se může vyskytovat nenávist k zákazníkům, konkurentům, k vlastním výrobkům, k sobě samému. Jedná se o nenávist většinou neuvědomovanou, protože tato nenávist je znepokojující, a tak se člověk snaží takové myšlenky zahnat.

7.6 Demokracie

Podstatu demokracie vidí Fromm v tom, že národ určuje svůj osud a rozhoduje o veřejných věcech. Občan si volí zástupce, a ti vytvářejí zákony země. Ve skutečnosti však dochází k problému, který je způsoben tím, jak se s volebním právem zachází. Pokud je člověk chápán jako automat, nemůže projevit svou vůli a svobodné volby ještě nemusí znamenat bezpodmínečně projev vůle lidu⁶⁵. V odcizené společnosti má na lidi velký vliv reklama, televize, propaganda. To se týká nejenom výběru zboží při nákupu, ale také politického života, voleb. Fromm přirovnává politický aparát v demokratické zemi k procesu na trhu se spotřebním zbožím. Politické strany přirovnává k průmyslovým podnikům. Politici se snaží prodat volitelnost vlastního zboží⁶⁶. K tomu, aby je lidé volili, používají také vlastní reklamu.

7.7 Odcizení a duševní zdraví

Současné psychiatrické definice duševního zdraví dávají do popředí vlastnosti jako je tolerance, ctižádost, flexibilita, ochota spolupráce. Tyto vlastnosti se hodí také pro

⁶⁵ Tamtéž, str. 169-170.

⁶⁶ Tamtéž.

odcizený charakter osobnosti. Zvláštním pojmem je pojem bezpečí, který vystupuje jako nejvyšší životní cíl a který zaujímá stále nejdůležitější místo v duševním zdraví. Pravdou je, že se lidé však cítí ve stále větší nejistotě a že psychická jistota je zaměněna za jistotu materiální. Psychiatrie a psychoanalýza vybízí lidi, aby neměli žádné pochybnosti a problémy, nepodstupovali žádná rizika, aby se cítili v bezpečí. Takže hlavním cílem je pocit jistoty. Rodiče od útlého dětství svého dítěte chrání své děti před konflikty a odstraňují jim veškeré překážky v životě, aby právě nejistotu nepocíťovaly už během dětství. Náš život však přináší události, rizika, neshody, při kterých se musíme rozhodnout. Nevíme, zda tato volba je správná či nikoli, nevíme, jak vše dopadne. Výsledek nezáleží jen na našem rozhodnutí, a tak se nemůžeme vyhnout tomu, že někdy je člověk smutný, nejistý, má pocit strachu. Jediná jistota, kterou člověk má, že jsme se narodili a že zemřeme.⁶⁷

Fromm na závěr uvádí: „Psychickým úkolem, jaký by si měl a musí každý uložit, není cítit se jistý, nýbrž učit se vycházet s pocitem nejistoty bez paniky a nepřiměřeného strachu. Duševní a duchovní život jsou skutečnosti nutně nebezpečné a nejisté.“⁶⁸

Pocit nejistoty může člověk do jisté míry snášet jen pokud je silně vázán k nějaké skupině (rodina, třída), kde si ale neuvědomuje vlastní totožnost. S vývojem společnosti je člověk odkázaný sám na sebe, postaví se na vlastní nohy a dopracuje se k pocitu vlastní identity. Dosáhne toho, že skutečně cítí: „já jsem já“⁶⁹. Odcizený člověk cítí největší jistotu, pokud se podobá ostatním lidem. Snaží se o to, aby ho ostatní uznávali, největší obavy má z odmítnutí, z kritiky. To vše v něm vyvolává strach a nejistotu.

S pojmem duševního zdraví je spojována nejen jistota, ale i láska. Freud chápe lásku jako jev sexuální. Do kontrastu s ním Fromm dává současnou odcizenou společnost, ve které vládne tržně orientovaná láska. Ta je chápána jako vzájemná slušnost a manipulace, je tedy označována za vzájemné porozumění⁷⁰, při kterém manželé berou ohled na potřeby toho druhého.

Za duševně zdravého člověka je považován ten, kdo je šťastný. Takový člověk se baví, užívá si život. Průměrný člověk chápe štěstí více méně jako potěšení z neomezeného

⁶⁷ Tamtéž, str. 179.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ Tamtéž, str. 180.

⁷⁰ Tamtéž, str. 182.

konzumu, jako pocit, kdy neprožívá žádnou starost a smutek. Protože se nelze vyhnout v životě pocitům jako jsou smutek, starost a bolest, nelze takto chápat štěstí. Podle Fromma opakem ke štěstí je deprese, nikoli smutek. Při depresi člověk není schopný cítit ani radost, ani smutek.

Duševně zdravý člověk v humanistickém slova smyslu, je člověk, který si váží svého života a života ostatních lidí, žije rozumem, vírou a láskou. Odcizený člověk se chápe jako věc nebo investice, kterou manipuluje on sám nebo ostatní lidé. Ztrácí sebevědomí a z toho vzniká strach, protože si nedokáže uvědomit své vlastní já. Zažívá pocit méněcennosti, očekává všeobecné uznání, žije v trvalém strachu z odmítnutí. Často má špatné svědomí a pocity viny, a to nejenom v případě, pokud udělal něco špatného, ale i něco dobrého. Pocity viny jsou způsobeny buď, že si člověk uvědomuje, že je jiný než ostatní, nebo že si uvědomuje význam a hodnotu svého života, který mu však protéká mezi prsty. Má výčitky svědomí, že marní svůj život a je nešťastný. Žije tak, aby jen přežíval. Nedává do života žádné nadšení. Fromm říká, že: „Odcizený člověk se proto cítí vinen, protože je i není sám sebou, protože je vitální bytostí i automatem, protože je osobou i věcí.“⁷¹

Fromm rozlišuje duševně nemocného a odcizeného člověka. Duševně nemocný člověk je podle Fromma takový, který prožívá pouze svůj vnitřní svět a nevnímá ten vnější. Člověk, který naopak prožívá pouze vnější svět bez chápání svého vnitřního světa, je člověk odcizený.

Člověk se narodil jako součást přírody. Pomocí myšlení, představ a uvědomění si vlastního já, přetváří přírodu i sebe samého. Byl závislý na přírodě, začal obdělávat půdu, chovat dobytek, uctívat ženu jako nositelku plodnosti. Postupně se odpoutává od přírody a jeho cílem je být svobodný. Objevuje se strach z nově nabyté svobody, které se snaží vyhnout a hledá únikové cesty. Zvyšuje se dělba práce a její mechanizace, čímž se člověk stává strojem a jeho cílem je prodat se na trhu co nejlépe s co nejvyšším ziskem.

V této celé kapitole jsem vysvětlila Frommovo pojetí sociálního charakteru v kapitalistické společnosti. V ní bylo podstatné vyvolat u člověka pocit nutnosti práce, výhradně ve výrobním procesu. Práce určovala sociální postavení jedince ve společnosti i jeho životní styl. Ve 20. století nastaly jak ekonomické, tak i společenské změny, při

⁷¹ Tamtéž, str. 188.

kterých dochází k proměně v oblasti vykořisťování, je využito nových technologických objevů. V oblasti charakterologických změn je zanedbán důraz na jedinečnost věcí i lidí samotných, vše se stává pouhým zbožím, které si můžeme koupit, používat ho, uchovat nebo dále prodat. Proměňuje se také vztah člověka k sobě samému. S tímto vším jde ruku v ruce tzv. odcizení, které jsme si v této kapitole vysvětlili z Frommova pohledu. Koncept odcizení a do jisté míry i způsob jeho překonání přejímá Fromm od Karla Marxe. V další kapitole se proto budu zabývat tím, jak Fromm Marxovu antropologii a její koncept odcizení chápe. Budu při tom vycházet z jeho knihy *Obraz člověka u Marxe*.

8. Marxova filozofie

Fromm zastává ten názor, že Marxova filozofie představuje protest proti odcizení člověka, proti odlidštění a zmechanizování člověka, proti ztrátě sebe sama, proti proměně člověka ve věc – to vše je spojeno s vývojem západního industrialismu. Hlavním tématem Marxovy filozofie je člověk, jeho existence a přirozenost, které se projevují v jeho konání. Marx chápe člověka jako člena určité společnosti, která ho ke svému vývoji na jedné straně potřebuje a na straně druhé si ho podrobuje. Marx i marxismus byl kritizován v tisku, v knihách a člancích vědců a filozofů, v proslovech politiků. Nejvíce za to, že se prý domníval, že největší touha člověka je touha po penězích, že opomíjel význam jednotlivce, že nechtěl duchovní potřeby lidí a že jeho ideálem je vykrmený a dobře oblečený bezduchý člověk. Marxův materialismus byl chápán jako něco, co odporuje duchovnímu životu a směřuje k jednotvárnosti a poddanství. Jeho cílem však byla emancipace člověka, soulad člověka s druhými lidmi a přírodou. Skutečným Marxovým cílem bylo osvobodit člověka od tlaku ekonomických potřeb, dále pak emancipace člověka jako jednotlivce a překonání odcizení.

8.1 Naturalismus a humanismus

Podle Fromma byla Marxova filozofie překroucena ve svůj opak. Dezinterpretace pojmů materialismus a historický materialismu byla příčinou nesprávného pochopení Marxovy filozofie. Materialismus už za dob řeckých filozofů znamenal pohyb tzv. matérie. Díky tomuto pohybu je formován a utvářen svět na základě neustále se měnícího světa smyslů. Oproti tomu idealismus pokládá realitu za souhrn něčeho netělesného až ideové povahy. Ačkoliv je Marx považován za ontologického materialistu, nikdy se takovými otázkami spojenými s tímto směrem nezabýval. Marx stál proti tezí, které

tvrdily, že by se cokoli duchovního i duševního mělo nacházet v materii a že i touhy a pocity se dají vysvětlit jako nějaké chemické procesy. Proto přichází s novým 'naturalismem a humanismem', které odlišuje od idealismu i materialismu, ale podává je jako jejich sjednocující pravdu.⁷² Ve svých *Ekonomicko-filozofických rukopisech* používá vlastní dialektickou metodu, opačnou Hegelovi, která se zabývá důkladným studováním společenského a ekonomického života jedince. Zkoumá, jak konkrétní způsob života ovlivňuje lidské vnímání a myšlení.

Materialistický nebo ekonomický výklad dějin nechápe Marx jako základní pud člověka. Jeho pojetí dějin je proto lepší nazvat antropologickým popisem, kdy lidé jsou autoři i aktéři svých dějin.⁷³ Marx rozlišuje pudy konstantní neboli fixní, které jsou stálé a existují za všech podmínek. Pokud dojde ke změně společenských podmínek, tyto pudy změni pouze svoji formu a zaměření. Dále rozlišuje relativní pudy, které vznikají v určitém typu společnosti. Marx chápe člověka jako bytost, která vytváří své dějiny a veškeré dějiny lidstva. Velmi důležitý je vztah k přírodě a ke zvířatům, avšak dává důraz na odlišení člověka od zvířat tím, že člověk produkuje prostředky ke svému životu. Prostředníkem mezi člověkem a přírodou je práce, která je projevem lidského života. Prací se mění vztah mezi člověkem a přírodou, a prací se mění i sám člověk. Stát a jeho společenská struktura vznikají z jednání určitých individuí, jak působí, jak jsou činná, jak materiálně produkují. Materiální činnost lidí se prolíná s produkcí jejich idejí a představ. Fromm rekapituluje Marxovy myšlenky takto: „Právě kvůli zaslepenosti svého myšlení si lidé neuvědomují své skutečně lidské potřeby a ideály, zakotvené v nich samých. Jen tehdy, když se falešné vědomí změni ve vědomí skutečné, tj. jen pokud si uvědomíme, jaká je skutečnost, místo abychom skutečnost zkreslovali svými racionalizacemi a fikcemi, jsme schopni si také uvědomit své skutečné a v pravdě lidské potřeby.“⁷⁴

8.2 Lidská přirozenost

Marx chápe člověka jako svébytnou entitu. Podstata člověka je vytvářena lidskou přirozeností. Je nutné ho definovat z hlediska fyziologického, anatomického, biologického a také psychologického. Během dějin se člověk měni, rozvíjí, tvoří své dějiny a je svým vlastním výtvozem. Dějiny jsou tedy sebevytvářením člověka na základě

⁷² FROMM, Erich. *Obráz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004. str. 14.

⁷³ Tamtéž, str. 17.

⁷⁴ Tamtéž, str. 22.

jeho práce a produkce.

8.3 Odcizení

Pojem odcizení neboli 'zvnějšnění' Marx chápe tak, že člověk sám sebe nevnímá jako činnou hybnou sílu. A ostatní lidé, příroda i on sám jsou mu cizí. Jedná se o pasivní vnímání světa i sama sebe, při kterém je subjekt oddělen od objektu. Fromm říká, že „Marx, tak jako Hegel, zakládá svůj výklad odcizení na rozlišení existence a esence, na skutečnosti, že lidská existence se odcizuje lidské podstatě a že člověk není tím, čím v možnosti je, jinak řečeno, že *není tím, čím by být měl, a že by měl být tím, čím být může*.“⁷⁵ Odcizování se projevuje v manuální práci, ale i umělecké a intelektuální. V práci, kde se dělník necítí dobře, není šťastný, nerozvíjí v ní žádnou svobodnou, fyzickou ani duchovní energii. Tímto způsobem se odcizuje člověk sám sobě, cítí práci vně sebe a také jeho výtvar se stává cizím předmětem. To je příčinou toho, že chápe svět a přírodu jako něco cizího a nepřátelského. Proto se Marx zabýval osvobozením člověka od práce, která ho přeměňuje ve věc a ničí jeho individualitu. Marx kritizuje kapitalismus, způsob produkce, zotročení člověka. Marxovým cílem je obnovit svobodnou činnost všech lidí a vytvořit společnost, kde se člověk stává plně rozvinutou lidskou bytostí. Důsledkem odcizení je odcizení člověka člověku a způsobuje převrácení všech hodnot. Marx měl za cíl osvobození jedince prostřednictvím rozvíjení i celé jeho osobnosti, které se děje skrz neodcizenou činnost. Když se osvobodí jedinec i jeho lidství, osvobodí se tím celá společnost. Ve svém díle *Kapitál* Marx popisuje vztah mezi člověkem a strojem. Při pracích, kde jedinec pracuje rukama, slouží stroj člověku. Naopak je tomu v továrním procesu. Dále zdůrazňuje, že kapitalistická společnost má tendenci zvyšovat svoji produktivitu na úkor individuálního jedince. Termín odcizení je podle Marxe neoddelitelně spjat s odcizením sebe sama, přírodě i svým blízkým. Karl Marx říká, že „vůbec věta, že člověk je odcizen své rodové bytosti, znamená, že jeden člověk je odcizen druhému člověku tak, jako každý z nich je odcizen lidské podstatě.“⁷⁶ Odcizením člověka se přestávají rozvíjet morální hodnoty jedince. Potřeba peněz je vytvářena národní ekonomii, která též tvoří nejvýraznější vlastnost peněz a tou je kvantita. Tato potřeba se stává slabostí člověka. Marx popisuje přímou úměrnost mezi odcizením a nutností vlastnictví a spotřebě produktů. Čím větší je jedno, tím větší je druhé.

⁷⁵ Tamtéž, str. 37.

⁷⁶ MARX, Karl. *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. 1844. cit. In: FROMM, Erich. *Obraz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004. str. 41.

Marxův pojem odcizení je aktuální i v dnešní době. Dějinný vývoj zde provedl menší úpravu v případě duševní práce například úředníků, manažerů, která je více odcizená lidské podstatě než práce manuálních dělníků. Manuálně pracující lidé se stále musí prokazovat svými dovednostmi a kvalitami, nemusejí prodávat svou osobnost. Dnešní konzumní společnost čelí zajetí prostřednictvím politiky, zbraní, byrokracie a moci věcí.

V osmé kapitole jsem představila Marxovu filozofii očima Fromma. Fromm ve své knize *Obraz člověka u Marxe* popisuje Marxovo pojetí člověka. Vysvětluje rozdíl mezi materialismem, historickým materialismem a idealismem. Marx zavádí nové pojmy – naturalismus a humanismus, jako jejich sjednocující vizi. Hlavním tématem Marxovy filozofie je vztah člověka k přírodě a zvířatům, kde právě jejich prostředníkem je práce. S prací přichází pojem odcizení, který jsem v této kapitole vysvětlila z hlediska Marxovy filozofie.

9. Umění milovat

V předchozích kapitolách jsem se zabývala sociální psychologií a socializací, nastínila jsem Frommovu psychologii, jeho život a praxi, podrobněji jsem se věnovala jeho konceptu sociálního charakteru a jeho vizi nemocné společnosti, pro kterou je charakteristický pojem odcizení. Vysvětlila jsem Frommovo pojetí odcizení, které je ovlivněno Marxem. Ve Frommově sociální psychologii je dále velmi důležitým prvkem láska, kterou Fromm charakterizuje ve své knize *Umění milovat*, se kterou budu nadále pracovat.

Schopnost milovat je ovlivněna charakterem společnosti, ve které člověk žije. V západní společnosti je podle Fromma moderní člověk odcizen přírodě, ostatním lidem i sám sobě. Proměnil se ve zboží a jeho cílem je získat co největší zisk. Tímto jsou poznamenány lidské vztahy, lidé se cítí osamoceni. Charakteristickým rysem lásky je tzv. spřežení⁷⁷. Jedná se o vztah dvou lidí, kteří si vzájemně pomáhají a chovají se k sobě slušně. Přesto si zůstávají po celý život cizí, jedná o jakýsi únik ze samoty.

9.1 Pojem láska

Podle Fromma se většina lidí zabývá problémem, jak být milován, méně už poté

⁷⁷ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Přeložil Jan VINAŘ. Praha: Portál, 2015. str. 84.

jak milovat, takže přemýšlejí nad tím, co mají dělat, aby byli ostatními milováni. Muži se snaží být úspěšnými, mocnými, bohatými, ženy zlepšují svůj zevnějšek, vzhled a důraz kladou také na oděv. Jak muži, tak i ženy se snaží být přitažliví, vést zajímavé rozhovory, pomáhat ostatním, být skromní a neškodit ostatním.

Lidé se domnívají, že není obtížné milovat, mnohem obtížnější je najít ten správný objekt. Důležitá v lásce je přitažlivost, pod tímto pojmem lze chápat balíček vlastností, které jsou na trhu osobností vyhledávané. Lidé se do sebe zamilují, jestliže mají pocit, že našli na trhu nejlepší objekt své lásky.

Dle Fromma je mylné zaměňovat zamilovanost za milování. Za zamilovanost můžeme označit pouze okamžik, kdy v sobě dva lidé najdou zalíbení, dochází k fyzické přitažlivosti a pohlavnímu spojení, ale ve své podstatě je tento typ lásky pomíjivý. Může dojít k rozepřím, ke zklamání a nudě, toto vše počáteční zamilovanost tlumí. Pokud bychom toto porovnali s nějakou jinou činností, lidé by se snažili objasnit důvody svého neúspěchu. Snažili by se danou činnost udělat lépe, nebo by se té dané činnosti vzdali. Láska je chápána jako umění. Člověk, který se chce naučit milovat, musí se lásce naučit, jako by se vzdělával v kterémkoli jiném oboru. Důležité je zvládnout teorii i praxi. Přestože lidé touží po lásce, více se orientují na svůj úspěch, moc, peníze, postavení. Je to pro ně důležitější z toho důvodu, protože všechny tyto hodnoty jsou prospěšnější ve více oblastech než láska, která prospívá pouze duši.

Odloučenost, která vzniká důsledkem znalosti své minulosti i budoucích možností, svého omezeného času bytí, bez možnosti rozhodovat, kdy se narodíme a kdy umřeme, nás vsazuje do pomyslného vězení. V tomto vězení pocítujeme bezmoc, která je zdrojem úzkosti, studu a viny. Překonat tuto odloučenost a samotu se stává nejhlubší lidskou potřebou. Před člověkem stojí řešení otázky: „jak překonat odloučenost, jak dosáhnout spojení a osvobozující jednoty.“⁷⁸ Odpověď na tuto otázku závisí na jedincově úrovni procesu individualizace. V soudobé západní společnosti je způsob překonání odloučenosti a samoty splnutí se skupinou, jedinec ztrácí své individuální vlastnosti, které ho odlišují, a spojuje se s většinou. Žije v klamně představené, že jeho myšlenky, názory jsou jeho vlastní, přestože to jsou myšlenky a názory skupiny, se kterou splynul. V dnešní době to zapříčinilo, že pod pojmem rovnost si představíme stejnost. Soudobá

⁷⁸ Tamtéž, str. 23.

společnost hlásá ideál rovných lidí, kteří budou plnit stejné rozkazy, ale budou přesvědčeni o tom, že uspokojují svá vlastní přání. Takový člověk projevuje jen velmi málo iniciativy, je organizovaný nejen při práci, ale dokonce i v době svého volného času, působí na něho například při výběru filmů filmové společnosti, reklama, a tak se jeho činnost stává rutinní. Pro udržení rodiny i celé společnosti je podstatné umět splynout s jinou osobou prostřednictvím lásky.

Fromm se staví do opozice k Freudově teorii o lásce jako o pouhém výplodu nenávisti, žárlivosti i lásky samotné prostřednictvím pohlavního pudu. Fromm vidí základ lásky v lidské existenci a v životní praxi určené společenskou strukturou.⁷⁹

Fromm tvrdí, že: „Zralá láska je spojení za podmínky zachování vlastní celosti, vlastní individuality. Láska je aktivní silou v člověku; silou, která proráží zdi, jež dělí člověka od ostatních lidí, a sjednocuje ho s jinými; láska působí, že překoná pocit izolace a odloučenosti, a přesto může být sám sebou, zachovat svou celost. V lásce dochází k paradoxu, že dvě bytosti splynou v jedno, a přece zůstávají dvě.“⁸⁰ V lásce je důležité nejenom přijímat, ale i dávat, to však neznamená, že obětujeme celý svůj život ve prospěch druhého. Dávat znamená vyvolat u druhého člověka radost. V lásce je klíčová péče a starostlivost o toho, koho milujeme. Milujeme-li druhého člověka, chováme k němu úctu tím, že ho přijímáme takového, jaký je. Podstatné pro to je, abychom ho poznali do hloubky. Cestou k poznání druhého člověka je láska, zážitek spojení a akt pronikání. Tím objevujeme a nacházíme sami sebe, druhého člověka, ale i nás oba. Freud chápal lásku výhradně jako pohlavní touhu a uspokojení pohlavního pudu. Pohlavní pud chápal jako napětí v těle, při kterém člověk hledá uvolnění. Ignoroval psychobiologickou stránku sexuality a chápal libido, že je pravidelně „mužské povahy“⁸¹ nehledě na to, zda se jednalo o libido muže nebo ženy.

9.2 Láska mezi rodiči a dětmi

Fromm chápe lásku jako postoj orientace charakteru, jako lásku ne k jednomu objektu, ale k celému světu. Ten, kdo dokáže milovat určitý objekt, by měl dokázat milovat celý svět i sám sebe. Za nejzákladnější druh lásky považuje lásku bratrskou, která je láskou ke všem lidem, kteří jsou si rovni. Láska mateřská je láskou bezmocných. Do

⁷⁹ Tamtéž, str. 89.

⁸⁰ Tamtéž, str. 31.

⁸¹ Tamtéž, str. 43.

opozice k těmto dvěma láskám staví Fromm lásku erotickou, kterou považuje za nejklamnější formu lásky. Je to vlastně touha po úplném splynutím s druhým člověkem. Toto splynutí může být vyvoláváno pocitem samoty.

Vztah dítěte a matky je dán bezpodmínečnou láskou ze strany matky. Tento stav Freud popisuje termínem narcismus. Dítě chápe matku jako bezpečí, potravu, teplo, uspokojení. Dítě pocítuje ze strany matky, že je milováno za to, jaké je. Tento zážitek je pasivní. To znamená, že dítě nemusí nic produkovat, dávat zpět matce, aby si její lásku zasloužilo. Dítě reaguje na to, že je milováno, a ve svých deseti letech poprvé pocítuje potřebu dát také něco nazpět své matce – aby pouze nepřijímalo, ale také vytvářelo lásku. V tomto období je dávat uspokojivější než přijímat a milovat je důležitější než být milován.⁸² Mateřská láska, neboli mateřský princip lásky má nepodmíněný charakter, je to milost a soucit. S vývojem schopnosti milovat souvisí i vývoj objektu lásky. Po narození je dítě závislé na své matce, postupně se stává nezávislým, když se učí mluvit, chodit a poznávat svět kolem sebe. Stále podstatnějším se stává vztah k otci. Matka představuje domov, zázemí, zatímco otec cestování, cestu do světa. Na rozdíl od mateřské lásky je otcovská láska podmíněná – dítě si ji musí něčím zasloužit a plnit očekávání otce. Otcovskou láskou je spravedlnost. Obě tyto lásky se v jedinci odráží na přítomnosti mužské i ženské stránky. Nejsou protichůdné, ale vzájemně se doplňují.⁸³

9.3 Sebeláska

Dle Fromma, v myšlení lidí mělo dlouhou tradici, že milovat sebe samého je hříšné a sobecké v porovnání s Freudem, který považuje sebelásku za narcismus. Podle něho se láska obrací k někomu jinému a sebeláska k vlastní osobě. Tyto dvě lásky se navzájem eliminují, protože čím více je jedné, tím ubývá druhé. Fromm pokládá za nelogické, že by se láska k druhým a sebeláska vzájemně vylučovaly, naopak považuje tyto dva typy lásky za nerozlučně spjaté. Lidé, kteří jsou schopni milovat druhé, jsou schopni milovat i sami sebe. Z tohoto důvodu nepovažuje sebelásku za sobeckost, protože sobecký člověk nemá radost, když něco někomu dává, ale pouze tehdy, když bere. Posuzuje vše z okolního světa, zda z toho může získat nějaký užitek. Z toho důvodu považuje Fromm sobeckost a sebelásku za protiklady. Freud se vyjadřuje o sobeckém člověku jako o narcistovi, který veškerou svou lásku obrátil ke své osobě.

⁸² Tamtéž, str. 46.

⁸³ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?* Praha: Aurora, 2014. str. 169.

9.4 Praxe umění milovat

Fromm srovnává umění milovat s každým jiným uměním, proto je důležité, aby se tomu každý člověk naučil. K tomu jsou potřeba určité dispozice jako je disciplína, soustředění, trpělivost a naléhavost. Tyto předpoklady se musí týkat všech aspektů života. K tomu, aby člověk dosáhl lásky, je hlavní podmínka překonat svůj narcismus. Opakem k narcismu je objektivita, kdy člověk má schopnost vidět lidi a věci takové, jací jsou a nevnímá je jen z hlediska vlastního užitku. Být objektivní znamená používat svůj rozum a dospět k pokoře. Láska tedy vyžaduje rozvíjení objektivitu, pokory, rozumu. Kdo se chce naučit umění milovat, musí být v každé situaci objektivní. Objektivita se musí zaměřit nejenom na milovaného člověka, ale i na ostatní lidi.

Fromm považuje lásku v západní společnosti za okrajový jev. Aby tomu tak nebylo, je podstatné, aby se láska stala společenským, nikoli vysoce individualistickým okrajovým jevem.⁸⁴ K tomu je za potřebí provést ve struktuře společnosti radikální změny. Aby se člověk naučil milovat, musí být postaven na své nejvyšší místo.⁸⁵ Stroj má sloužit člověku, ne člověk stroji, člověk musí dostat možnost sdílet zkušenosti. Společnost, která neusiluje o vývoj lásky, je odsouzena k vlastnímu zániku. Je důležité si uvědomit, že potřeba lásky je nejzákladnější a nejkutečnější potřeba každé lidské bytosti.⁸⁶ Fromm kritizuje západní společnost, ve které je láska chápána pouze okrajově. Věří, že se charakter lásky může z individuálního změnit na společenský, pokud se změní i celá společnost.

V kapitole Umění milovat popisují pojem lásky, význam lásky mezi oběma rodiči a dětmi, vysvětlují rozdíl mezi zamilovaností od milováním, podstatu sebelásky. Fromm, na rozdíl od Freuda, nepovažuje lásku a sebelásku za protikladné a navzájem se rušící koncepty, naopak je vnímá jako nerozlučitelné. Také uvádí, že umění milovat je stejně důležité, jako jakékoliv jiné umění. Podstatou tohoto umění je být objektivní, jediné tak se tento individualistický jev může přeměnit na součást společenského charakteru.

⁸⁴ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Přeložil Jan VINAŘ. Praha: Portál, 2015. str. 122.

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž, str. 123.

Závěr

Účelem této bakalářské práce bylo objasnit a vysvětlit pojem sociální charakter v kontextu sociální psychologie Ericha Fromma. Práce popisuje Frommovy myšlenky ohledně toho, jak každá společnost obsahuje určitý specifický charakter a jak jej utváří.

Z Frommových idejí vyplývá, že jedinec je výsledkem sociálních procesů, které ovlivňují jeho myšlení, chování a vztahy s ostatními. Právě díky dané společnosti a jejím kulturním, politickým a ekonomickým vlivům probíhá v člověku tzv. proces zespolečenštění, který vytváří poměrně stálou psychickou konstrukci sociálních norem, hodnot i očekávání. Dle Fromma mohou nastat komplikace v případě, když jsou aspekty procesu zespolečenštění v určité společnosti v kontrastu s individuálními potřebami a hodnotami jedince. Pokud k tomu dojde a jedinec je i přes svoji nekonformitu nucen přizpůsobovat se daným společenským normám, které jsou v rozporu s jeho vnitřním vnímáním etického a správného chování, vede to k pocitům úzkosti, ale především nesvobody. To vše je z toho důvodu, neboť proces zespolečenštění podléhá mocenským autoritám, organizacím a strukturám společnosti, které využívají společenské hodnoty k upevnování vlastního postavení, moci a kontroly nad společností, ale i jedincem.

Zároveň Fromm také tvrdí, že každý jedinec má schopnost získat svobodu i nezávislost prostřednictvím aktivního zapojení se do procesu sebepoznání a osvobození se od vlivů autorit. Důležité podle Fromma je, aby lidé byli schopni rozpoznat a překonat ty společenské konvence, které brání jejich individuálnímu rozvoji a potlačují jejich vlastní potřeby, touhy a přání. K tomu potřebují mít vědomosti a nástroje, které jim pomohou porozumět sami sobě i svému okolí. Tato přeměna v duševní oblasti je všeobecným procesem, avšak podmínky pro její uskutečnění jsou rozdílné v každé části Země. Fromm nechce zprostit jedince tlaku společenských norem, ale jeho cílem je vytvořit novou dobrou společnost, ve které budou svobodní a produktivní lidé. Pro dosažení tohoto cíle je nezbytné měnit nejen člověka, ale také společnost, protože mezi nimi existuje vzájemná vazba a podmíněnost.

Fromm si pod pojmem osobnost představuje souhrn jedincových charakteristických vlastností, postojů, motivací, které určují jeho ojedinečnost a způsob vnímání světa. Je to něco, co je vytvářeno především mezilidskými vztahy, vztahem k sobě samému, ke světu. Podle Fromma, je osobnost formována jednak biologickými

faktory, ale i společenskými a kulturními vlivy z prostředí, ve kterém člověk vyrůstá, tj. rodina, vzdělávací zařízení, náboženství nebo také politická sféra. Z toho všeho vzniká již zmiňovaný sociální charakter.

Hlavním tématem Frommovy psychologie je tematika individuálního a sociálního charakteru a jeho rozdělení do několika typů. Receptivní charakter se vyznačuje závislostí na autoritě a potřebou být veden ostatními. Jedinci tohoto charakteru mají náchylnost podřizovat se ostatním místo toho, aby si vytvářeli vlastní názor. To vede k tomu, že receptivní charakter společnosti má za důsledek pasivitu společnosti a její neochotu reagovat na nové výzvy. Vykořisťovatelský charakter je specifický svými sklony k agresi, zvláště když se cítí v ohrožení, netvoří vlastní názory, pouze reprodukuje v pozměněné formě myšlenky ostatních. Tento typ společenského charakteru je typický pro kapitalistickou společnost, která vedla k sociálním a ekonomickým nerovnostem. U křečkovského charakteru je dominantním prvkem sobeckost, spořivost a nedostatek empatie. Ve společenském charakteru se tento typ projevuje stagnací rozvoje společnosti a jejím zaostáním. Tržní charakter je typický tím, že se jedinec snaží sám sebe, svoji osobu a osobnost, prodat za co nejlepší zisk, tím může být například výhodné společenské postavení. Tržní charakter společnosti se projevuje zaměřením na ekonomický zisk a úspěch. Jediným typem charakteru, díky kterému má jedinec možnost být opravdu svobodný, dle Fromma, je produktivní charakter, který má za přednosti kreativitu, tvořivost, nezávislost, samostatnost a utváření si vlastních názorů. Společenský produktivní charakter se vyznačuje stabilitou a rozvojem společnosti, podpory kulturního života a vzdělání.

Fromm charakterizuje moderní kapitalistickou společnost jako nemocnou. Odůvodňuje to tím, že pro nynější společnost jsou typičtí lidé, kteří stále více podléhají společenským zvykům a očekáváním a ztrácí schopnost samostatně jednat a myslet. S tím jde ruku v ruce úbytek empatie a soucitu, mezilidské vztahy se stávají povrchními a nejdou do hloubky. Toto vše je podle Fromma následkem především kapitalismu a industrializace, které zapříčinily zvyšování sociálních rozdílů mezi lidmi i ztrátu individuality jednotlivce neboli jeho odcizení. Právě již zmíněná duševní proměna a současně rozvoj vlastní identity, kreativity a kritického myšlení jsou klíčem k překonání nemoci společnosti a jejich negativních aspektů. Proměna jednotlivce i proměna společnosti by měly jít ruku v ruce, protože individuální a společenský charakter se

vzájemně podmiňují.

Erich Fromm klade lásku na přední místo svého myšlení, sociální psychologie, a popisuje ji jako jeden ze způsobů útěku z nemocné společnosti i překonání vlastního odcizení. Láska je, podle Fromma, prostředkem k dosažení opravdové svobody a autenticity jedince. U Fromma nalezneme rozdělení lásky na několik typů, nejvýznamnější je sebeláska. Ta představuje zásadní krok k tomu, aby se jedinec mohl stát nezávislým. Bezpodmínečná láska, podle Fromma, jedinci umožňuje být součástí většího celku a dodává mu empatii a porozumění. Zralá láska je tou nejčistší formou lásky, díky ní jedinci dokáží překonat své sebestředné tendence a vztahují svoji lásku k druhým lidem bez očekávání nějaké protihodnoty. Fromm zastává ten názor, že správná láska zprostředkovává navázání spojení s druhými lidmi a pochopení sebe sama jako součást vesmíru.

Závěrem bychom mohli říct, že Erich Fromm měl velkou víru ve zdravou společnost i jedince jako takového, v jeho schopnost kreativity, ale především změny. Tvrdí, že každý člověk má tu schopnost, aby do světa přinesl inovace a nové myšlenky, které jsou podstatou růstu a rozvoje společnosti. Tuto jeho ideu můžeme uplatnit na každý den našeho života. Díky této Frommově myšlence jsme schopni vynaložit snahu na hledání nových a kreativních způsobů řešení problémů a přinášet pozitivní změny do společnosti i světa, který nás obklopuje.

Seznam literatury

BUSS, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind*. 3rd ed. Copyright 2008, 2004, 1999 Pearson Education, Inc. ISBN-10: 0-205-48338-0. ISBN-13: 978-0-205-48338-9.

DRAPELA, Victor J. *Přehled teorií osobnosti*. 6. vyd. Přeložil Karel BALCAR. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-262-0040-6.

FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave CZ s.r.o., 2009. ISBN 978-80-86916-10-1.

FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967.

FROMM, Erich. *Mít, nebo být?* Praha: Aurora, 2014. ISBN 978-80-7299-106-8.

FROMM, Erich. *Obraz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004. ISBN 80-86263-53-3.

FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, s.r.o., 2014. ISBN 978-80-262-0615-6.

FROMM, Erich. *Umění milovat*. Přeložil Jan VINAŘ. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8.

FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Pavel Štefan, 1994. ISBN 80-7106-086-0.

FUNK, Rainer. *Erich Fromm's Concept of Social Character*. Social Thought and Research, Vol. 21, No. ½, Authoritarianism and Critical Theory, 1998. pp 215-229. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/23250038>

FUNK, Rainer, Milan MACHOVEC a Gerd MEYER. *Erich Fromm: (Praha, 23.-25.3.1995): [Jarní symposium Mezinárodní společnosti Ericha Fromma]*. Praha: Klub přátel Tvaru, 1995. Tvary.

HEWSTONE, Miles a WOLFGANG, Stroebe. *Sociální psychologie*. Praha: Portál, s.r.o., 2006. ISBN 80-7367-092-5.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha: Stanislav Juhaňák – Triton, 2020. ISBN 978-80-7553-842-0.

Dostupné z: https://www.gjar-po.sk/~gajdos/psychologia/KNIHY/NAKONECNY_M.-.-Socialni_psychologie.pdf

RADECHOVSKÁ, Dominika. *Filozofie Ericha Fromma a její přesah do současnosti*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, 2020. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/121655>

Internetové zdroje:

MCLEOD, Saul. *Simply Psychology*. Social Psychology: Definition, Theories, Principles & Examples [online]. Reviewed by Olivia Guy EVANS. 13.února, 2023. Dostupné z: <https://www.simplypsychology.org/social-psychology.html>